

79

ПСИХОЛОГИЯ

2'86

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Акад. С. Гановски — председател

Членове:

Хр. Бонев, К. Василева, В. Вичев, Е. Генова, Ф. Генов, М. Драганов, З. Иванова, Г. Иолов, Д. Йорданов, И. Косев, Л. Мавлов, Г. Пирьов, Б. Първанов

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. С. Гановски — главен редактор, чл.-кор. проф. Г. Пирьов — зам.-главен редактор, проф. д-р Ф. Генов — отг. секретар.

Членове: ст. н. с. А. Петков, проф. Т. Трифонов, ст.н.с. Л. Мавлов, доц. Кр. Крумов, Хр. Костадинчев

Редакция: София, стадион „В. Левски“, тел. 86-51, в. 477. Дадена за набор на 5. III. 1986 г., подписана за печат на 16. IV. 1986 г.

Печатница „Георги Димитров“ — София, пощ. 1347

ПСИХОЛОГИЯ

ОРГАН НА ДРУЖЕСТВОТО НА
ПСИХОЛОЗИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КОЛЕКТИВЕН ЧЛЕН НА СНР

ISSN 0204—644X

2 — 1986
ГОДИНА XIV

СЪДЪРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Революционни промени и у личността	2
Обща и социална психология	
А. ВЕЛИЧКОВ — Влияние на локализацията на контрола върху причинните схеми за анализ на успешен и неуспешен резултат	6
АТ. ШИШКОВ — Поведенческа девиантност и депресия	12
Педагогическа и възрастова психология	
Т. ТАТЬОЗОВ, Р. ДРАГОШИНОВА — Взаимовлияние на видовете изобразителни дейности през ранна детска възраст	20
Т. ДЕЛЧЕВА — Относно образното мислене у студентите	25
М. НИКОЛОВ — Някои аспекти на психическото развитие на деца от предучилищна възраст в детското заведение с два различни режима	30
Г. ГЕРЧЕВА — Въображението и чуждоезиковото обучение	36
Психологът в училището	
Д. ЙОРДАНОВ — Проблеми и перспективи в работата на училищните психологии	39
В помощ на практиката	
В. ИВАНОВ — Някои психически особености на глухонемите	43
Рецензии	
ТР. ТРИФОНОВ — Социалната психология в туризма през погледа на икономиста	47
Научен живот	
Г. ПИРЬОВ — За психологията в развиващите се страни	49
Р. ГЕОРГИЕВА — Научно-техническият прогрес и психологията	54
ЗЛ. РУСИНОВА — Запдитени дисертации	57
*** — Указател на публикациите в „Психологический журнал“ — 1985 година .	59

PSYCHOLOGY

Official journal of the Bulgarian
Psychological Society
Sofia, V. Levski Stadium

РЕВОЛЮЦИОННИ ПРОМЕНИ И У ЛИЧНОСТТА

ФИЛИП ГЕНОВ

Промените, които се извършват и ще се извършват в етапа на съвременната научно-техническа революция, засягат цялостно човека и затова най-съществени промени ще настъпят именно в неговата психика. Те са свързани не само с формиране на нови психически и психофизиологически качества или с усъвършенстване на иерархичната им структура в съответствие с новите условия на трудовата дейност, но и с усъвършенстване личността на труженика. Тя е сложно психическо образование, което е резултат на взаимовлиянието, взаимовъздействието и взаимодействието на човека със себе подобните при изпълнение на социалните им функции. Извън неговата психика няма личност. Тя не може да се формира извън съместния живот на човека с другите хора. Освен това индивидът става личност само ако изпълнява определени социални функции. Извън колективите, извън обществото индивидът ще има психика, но тя ще е животинска и у него няма да се формира личност. Развитието на личността е свързано с развитието на нейните функции, а развитието на функциите — с развитието на обществото. Със своите условия обществото обуславя социалната същност на човешката психика. Определящата роля на социалната среда за формиране на личността е всепризната. В литературата, а често и в практиката обаче все още се срещат разбирания, в които не се оценява в достатъчна степен ролята на индивида и на неговите организации за изменение на практиката.

Известна е марксистко-ленинската постановка, че човек не е удовлетворен от практиката и я изменя в съответствие със своите потребности. Като я изменя, той изменя и условията на своя начин на живот и по такъв начин изменя и себе си. Така е и сега. Неудовлетвореността на нашия народ от възможностите на средствата за производство да осигурят по-висока производителност на труда, по-добро качество на продукцията и услугите при по-голяма икономичност на материали, средства и труд и върху тази основа да се задоволяват повече, по-разнообразни и на по-високо равнище потребности обуслави обществената потребност за внедряване върховите постижения на научно-техническия прогрес.

Българската комунистическа партия своеевременно установи тази народна потребност и разработи програма за нейното задоволяване. Тя е в ръцете на народа. От него зависи в най-голяма степен дали тази програма ще се изпълни и дали ще създадат по-добри условия за задоволяване на неговите непрекъснато нарастващи потребности.

В управлението често се подценява този хуманен подход, който е в основата на ръководните подходи на Централния комитет на партията при разработване на различните направления на партийната и държавната политика. Така е и сега при изработване програмата за интензификация в някои предприятия. Необходимо е с езика на конкретните цифри да се покаже как в резултат на изпълнение на различните етапи от националната и местната програма за внедряване върховите постижения на научния и техническия прогрес ще се подобряват условията за задоволяване на нови и по-разнообразни потребности на тружениците.

Източник на активността на човека са неговите потребности. Те непрекъснато се развиват, появяват се нови, появяват се претенции за задоволяване на досегашните на по-високо равнище. Развитието на личността е свързано с развитие и на нейните потребности. С нарастване възможностите за задоволяване потребностите на личността нарастват и възможностите за нейното развитие.

Разгърдането на социалната активност на трудащите се в реализацията на научно-техническата политика на държавата изисква да се обвържат нейните резултати с резултатите по реализацията на съответна социална програма — не само общодържава, но и местна.

Потребността от развитие и саморазвитие на човека обуславя и обществената потребност да се усъвършенствуват средствата за производство. Главното в политиката на партията са не само потребностите на човека, но и развитието на неговите способности и създаване условия за тяхната реализация. Едва в условията на социализма и особено при комунизма човекът ще има възможност да постави себе си изцяло в центъра на обществения прогрес.

Нашата партия, вярна на своята дълбоко хуманна същност, насочва творческите усилия на народа към създаване на качествено нова материално-техническа база, на качествено нови форми на организация и управление на производството и услугите.

Тази нова по своето качество макро- и микросреда изисква и качествени изменения в психиката на труженика. Промените в мястото на труженика в трудовия процес изискват и промени в естеството на неговия труд. Това е предимно умствен труд. Формират се нов тип професии. За тяхното упражняване от тружениците се изисква по-голяма теоретическа подготовка, способност за обработка на кодирана информация, абстрактно мислене, по-голяма реактивност, вземане на оперативни решения, поемане риск, способност за отстраняване на дефекти в различни звена на системи и т. н. Относителният дял на заетите в непосредственото производство на материалини и духовни ценности намалява, а се увеличава относителният дял на заетите с научна, научно-приложна, проектантска, конструкторска, управленска, обслужваща и други видове дейности. Спецификата на труда, на неговата организация и на управлението на производството обуславя и спецификата на професионалната подготовка на труженика. Изследванията показваха, че качествата на работещите в предприятията с ГАПС се различават съществено от качествата на неработещи при такава автоматизация. Успешното използване на новата техника и въвеждането на нови технологии изискват да се осигури изпреварваща професионална подготовка на трудащите се. За тази цел е необходимо да се проектират бъдещите предприятия и да се установят изискванията им към отделните работни постове. Трябва на тази основа да се определят основните трудови функции на тружениците и за тяхното изпълнение да се установяват необходимите качества. След това се уточняват учебните дисциплини, формите и средствата за получаване на съответните знания и за формиране на съответните умения.

При проектиране на бъдещите предприятия следва да се има предвид не само световният опит, но и социалната психика на българина. При проектирането на взаимодействието между труженика и съответните автоматизирани или други видове устройства е необходимо да се отчитат психологическите възможности на кадрите, които ще работят в тях. В бъдещите предприятия трудът на работника трябва да е не само по-производителен, не само да се постига по-добро качество и да е по-икономичен, но и да е по-привлекателен, да предявява изисквания за постоянно повишаване на професионалната подготовка, да позволява творчество и самостоятелност при вземане на решения, да не е монотонен и да има възможност за социални контакти.

Развитието на предприятията изисква развитие на човека, а развитието на човека изисква развитие на предприятията. Това най-добре се постига при внедряване върховите постижения на научно-техническия прогрес. В условията на научно-техническата революция труженикът се отличава с широка професионална ком-

петентност, позволяваща му да управлява, да обслужва или да поправя сложни технически устройства и системи.

Извършването на научно-техническата революция е свързано не само със скокообразните промени в технологията, техниката, организацията и управлението на производството и потреблението, но и със значителни промени в съдебните фактори — човека и другите социални организации. На качествено ново равнище трябва да се усъвършенствуват и реализират редица технически качества, които ще улеснят още по-успешното изпълнение на социалните им функции.

В условията на научно-техническата революция нараства не само ролята на научно-техническата интелигенция като създател на научно-технически продукти, но и на работника като масов производител на тези продукти. Тази роля той пълнива както при капитализма, така и при социализма. В отличие от буржоазното общество, където отговорността за организацията и управлението на производството и потреблението е поета от буржоазната личност, при социализма историята е отредила тази отговорност на работника и на другите труженици. В условията на реалния социализъм работникът доказва, че може да поеме в своя ръце управлението на държавата и да го използва в интерес на трудещите се. Сега той трябва да докаже, че притежава в много по-голяма степен революционна енергия от буржоазната личност и в реализирането на научно-техническата революция. По своята същност тази историческа задача не е само научно-техническа, но и политическа. На XII конгрес на БКП др. Тодор Живков обосновава закономерното нарастване на ролята на труженика в изграждане на развитото социалистическо общество. Февруарската програма на партията за извършване на научно-техническа революция не само създава условия за повишаване ролята на труженика, но и повелително изисква от него да поеме отговорността за неговото изпълнение. Не са малко случаите, когато при социализма у някои труженици се проявява психиката на наемния работник. Формирането на чувство за отговорност у всички ръководители и изпълнители за осъществяване на националната и местната програма е едно от най-важните условия за извършване на научно-техническата революция.

В това отношение може да помогне много идейно-възпитателната работа. Но само тя е недостатъчна. Необходимо е отговорността на труженика за реализација на научно-техническата политика на партията да се обвърже и с неговите икономически интереси. Известно е, че тя са в основата не само на политическите, но и на идеологическите интереси на личността. Наложително е използването на нравствените, психологическите и административно-правните механизми.

В разработките на др. Тодор Живков за собственика и стопанина се обявява внимание върху качествата на социалистическия труженик като *стопанин*. Той се различава от работника при буржоазното общество. Реализацията на научно-техническата политика на партията изисква активното участие не само на държавата-собственик, но и на трудовия колектив на неговите членове като стопани. И в това направление са необходими осезаеми промени в използването на различните видове специални механизми. Решението на Януарския (1986 г.) пленум на ЦК на БКП са научно обоснована програма за повишаване ролята на труженика като стопанин в условията на научно-техническата революция.

Необходимо е да се издига ролята на труженика в управлението на предприятието, за да се изяви той като стопанин и отговорен за научно-техническото обогатяване на средствата за производство. Това от своя страна изисква труженика да притежава съответна *управленческа култура*. Управлението е сложен вид дейност, която е специфичен вид изкуство. Необходима е не само професионализация на

ководителите, но и професионализация в сферата на управлението не само на активите, но и на всички труженици. Да управляваши означава да имаш необходимите управленчески знания и умения. Особено значение те придобиват в областта на организацията и управлението на научните, научно-приложните и внедрителските звена. За повишаване управленческата култура на труженика могат да помогнат много не само знанията в системата на политическата просвета, но и непосредственото ангажиране на трудеците се в различните управленчески и ръководни звена и мероприятия.

В условията на научно-техническата революция се увеличава зависимостта както на различните производства, така и на отделните предприятия. Нарушаването на сроковете за доставката на необходимите производствени продукти или подменянето им с други, недоговорирани, нанася огромни щети на народното стопанство. Отрицателният ефект от дисциплинарното нарушение от страна на отделния труженик се мултилицира многократно. В условията на научно-техническата революция и след нейното извършване социалната стойност на труда на даден труженик неимоверно нараства. От него се изисква *съзнателна и творческа дисциплина*. Това е дисциплина на отговорностите. Издигането на ролята на труженика в научно-техническата революция е свързано с повишаване на неговата дисциплинираност.

При социализма *научно-техническото творчество* не е дело само на ограничен научно-технически елит. То трябва да се превърне в дело на народните маси. Това е едно от предимствата на социализма. Формирането на потребност от научно и техническо творчество у трудеците се и особено у младежта е задължение на всички стопански, държавни и обществени дейци. Народната енергия може и следва да се насочи към индивидуално и колективно творчество в производството на такива научни и приложни продукти, които ще помогнат за най-ефективно използване на наличната материално-техническа база, в създаването на нова, в усъвършенстването или изменянето на технологиите за да се произвеждат високоефективни и висококачествени материални и духовни ценности. В семейството, в училището, в предприятията и учрежденията, в обществените организации следва да се създадат необходимите условия за формиране и усъвършенстване на научно-техническите способности на човека. Социалният статус на личността в обществото трябва все в по-голяма степен да се определя от нейните способности да създава такива нови продукти, които да ускоряват извършването на научно-техническата революция у нас.

Формирането на посочените и още редина други качества на личността, която е призвана да извърши обновлението не само в базата и настройката, но и у сама себе си, по своята същност е революционен процес. Той засяга не само потребностите и качествата на личността, но и интелекта, системата от ценности и ритерии, чувствата, интересите, мотивите, функциите и социалната й активност. Еволюционният процес в психиката протича не само у отделните индивиди, но в психиката на социалните им организации.

Подготовката на човека, който ще извърши научно-техническата революция ще използва нейните плодове, изисква да се разработят прогностични модели за психологическата структура на неговата личност и за физическото му развитие. Одобна прогноза трябва да се направи и за социалните организации. Психологията като „инженерна“ наука за човека е призвана да въоръжи социалната практика с необходимите теоретични и практически разработки. Решенията на Феварския (1985 г.) и на Януарския (1986 г.) пленум са научно обоснована изходна етодологическа основа. Предстои славна, но трудна работа за преустройство на

човека — за формиране социалистическата личност на научно-техническата революция.

В процеса на революционното преустройство на психиката на отделните индивиди и на техните организации комунистите, както във всички други революционни процеси, трябва да служат за образец на останалите трудедии се.

REVOLUTIONARY CHANGES IN HUMAN PSYCHICS

Ph. Genov

Among the complex multilateral effects of the scientific and technological revolution upon man, there are some changes that concern the psychological structure of the personality of socialist working man. Together with the alterations in the physiological properties, these changes occur in the man's integral preparation for work, too.

An especial importance acquire such qualities as: sense of responsibility having a thrifty master's eye, managerial culture, conscious and creative discipline, scientific and technological creativity. The development of the above qualities makes the socialist personality an active participant of the scientific and technological revolution.

Обща и социална психология

ВЛИЯНИЕ НА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА НА КОНТРОЛА ВЪРХУ ПРИЧИННИТЕ СХЕМИ ЗА АНАЛИЗ НА УСПЕШЕН И НЕУСПЕШЕН РЕЗУЛТАТ

АНГЕЛ ВЕЛИЧКОВ

Атрибутивният анализ на мотивацията за постижение показва, че потребностите от постижение в значителна степен могат да се разглеждат като атрибутивни диспозиции (Weiner, 1980, p. 379). Таксономичният модел на причинните атрибуции, извлечени при възприемане на успешен и неуспешен резултат, предвижда приписването му на четири основни причини: способност, усилие, шанс и трудност на задачата. Тези причини се разглеждат като когнитивна основа на потребностите от постижение и преобладаващата част от изследванията са в сочени към установяване коя от тях е най-тясно отнесена към мотивацията за постижение. Weiner и Kukla (1970) в серия експерименти намират, че вложеното усилие в най-голяма степен обуславя ориентацията към постижение. По-новите изследвания дават основание да се приеме, че най-тясно отнесени към потребностите от постижение са атрибуциите върху способност (Kukla, 1978) и лична компетентност (Nicholls, 1984). Стремежът към идентифициране на атрибутивната основа на мотивацията за постижение се опира на имплицитното допускане, че тази основа се състои от една определена вътрешна причина за успешния и неуспешния резултат. При изучаване на атрибуциите при лица с висока и с ниска

потребност от постижение обаче Touhey и Villermez (1980) установяват, че и двата тида лица използват повече от една причина за анализ на успеха и неуспеха. Проведени у нас изследвания на лица с различна локализация на контрола също така установяват, че след преживяване на успех и неуспех в лабораторна задача в атрибутивния анализ се използват няколко причини (Величков, 1985). Такава тенденция е установена и при актьори с различно равнище на самооценка и различна степен на формираност на потребността от постижение (Вълова, 1985). Наблюдението на някои масовопсихични феномени също така показва, че в условия на неопределеност и очаквания за неуспех се активира атрибутивен процес с приписване причинността за очаквания резултат едновременно върху трудност на задачата, шанс, противодействие от външни сили и вложено усилие (Градев, 1985).

Тези данни дават основание да се допусне, че имплицитно предполаганата възможност атрибутивният процес след ориентирано към постижение изпълнение да завърши с идентифициране на една-единствена вътрешна причина е погрешна. Атрибутивната основа на мотивацията за постижение има по-комплексен характер и не е правомерно тя да са свежда само до вложеното усилие, до способностите или до демонстрираната компетентност. Изучаването на тази основа изисква поширок подход, който преди всичко трябва да установи каква е нейната преобладаваща форма. Възможност за такъв подход дава идеята на H. Kelley (1972) за причинните схеми. Според него причинната схема е генерализирана представа на человека за това, как определени причини си взаимодействуват, за да доведат до определен резултат. Тя отразява миналия опит на индивида при извличане на причинни атрибуции, като значително съкращава и улеснява атрибутивния процес. Същевременно прилагането на причинна схема осигурява относително висока вероятност за идентифициране на действуващите причини. Kelley описва няколко основни типа причинни схеми. Първата схема, наречена „множество достатъчни причини“, отразява убеждението, че даден резултат може да бъде получен при самостоятелното действие на няколко различни причини. Например успехът може да се дължи на способност, на усилие или пък на шанс. Фактически тази схема лежи в основата на имплицитното допускане на традиционните подходи към атрибутивния анализ на мотивацията за постижение.

Друга схема е тази на „множество необходими причини“, според която даден резултат се получава при едновременно действие на няколко причини. Например успех е възможен, ако човек има способности и същевременно действува благоприятен шанс. Отсъствието на една от причините се разглежда като пречка за постигане на наблюдавания резултат.

Третата основна схема е наречена „схема на компенсаторните причини“. Тя предполага възможност отсъствието на една причина да бъде компенсирано от действието на друга, така че полученият резултат не е еднозначно свързан само с едни точно определени причини.

При изследване на когнитивната основа на мотивацията за постижение основен интерес представляват схемите на множество достатъчни причини и на множество необходими причини. Изучаването на тяхното съотношение при анализ на успешни и неуспешни резултати позволява да се оцени доколко валидни са изводите от съществуващите изследвания на атрибуциите при ориентирано към постижение изпълнение. Освен това се създава възможност да се анализира по-правдоподобно атрибутивната основа на мотивацията за постижение.

Изследванията на детерминантите на равнището на развитие на мотивацията за постижение показват, че локализацията на контрола е сред най-важните от

тях (Wolk и Du Clette, 1973). Поради това изучаването на различията в типа и съдържанието на използванието причинни схеми за анализ на успеха и неуспеха, които са обусловени от локализацията на контрола, може да даде допълнителна информация за когнитивните основи на формираната мотивация за постижение. Локализацията на контрола отразява характерната тенденция на индивида да разглежда себе си като основен причинен източник на протичащите събития и на получаваните резултати (вътрешен контрол) или да търси източниците на причинност във външни фактори (външен контрол) (Lefcourt, 1976). В условия, където няма еднозначна информация за причинната структура на събитията, тези убеждения за източниците на причинност оказват непосредствено влияние върху поведението (Phares, 1976). Това дава основание да се издигне хипотезата, че в съдържанието на причинните схеми, използвани от лица с вътрешен и с външен контрол, ще се наблюдават различия по отношение честотата на включване на вътрешни и външни причини за анализ на получаваните резултати.

Като изхожда от тези предпоставки, настоящото изследване си поставя за цел:

1. Да установи какъв тип причинни схеми преобладават при анализ на успех и неуспех.
2. Да провери има ли различия в прилаганите схеми, когато се възприема успех и когато се възприема неуспех.
3. Да разкрие характерните особености в съдържанието и строежа на причинните схеми, които са обусловени от локализацията на контрола.

М Е Т О Д

Извадка и план на изследването. В изследването взеха участие 56 лица на възраст от 19 до 22 г. — студенти от двата пола. Данните са анализирани без отчитане влиянието на фактора пол. С помощта на теста на Ротър за локализация на контрола (адаптиран вариант) те бяха разделени на две групи — 28 с външна локализация на контрола ($\bar{X}=11,10$) и 28 души с вътрешна локализация на контрола ($\bar{X}=4,82$).

Процедура. Всяко изследвано лице получи набор от протоколи за резултатите от изпълнение на стрелба с въздушна пушка на лица, които постъпват в секция по спортна стрелба. Два от тези протокола отразяват 20% успешни попадения при направени 30 опита и два протокола — 60% успешни попадения при направени 30 опита. ИЛ трябваше да оценят с помощта на 7-степенни оценъчни скали всеки протокол по отношение степента, до която способностите, вложеното усилие, трудността на задачата и действието на шанса са отговорни за получния резултат. Посочването на всяка от тези причини като оказваща известно влияние върху резултата послужи за достатъчно основание тя да бъде включена като компонент на причинната схема, а посочването, че дадената причина не влияе върху резултата, бе достатъчно основание за изключването ѝ от причинната схема.

Възможни са 16 съчетания на 4-те причини, които образуват три типа причинни схеми. Единият тип е интерпретиране на резултатите извън рамките на прилагания модел, което се изразява в посочване, че нито една от 4-те причини не е свързана с наблюдавания резултат. Вторият тип е причинна схема на множество достатъчни причини, която в това изследване се проявява като обяснение на резултата само с една от причините. Третият тип е причинна схема на множество необходими причини, която се проявява като обяснение на резултата с помощта на две, три или четири причини.

РЕЗУЛТАТИ

На получените данни бе направен честотен анализ на типовете използвани причинни схеми. Резултатите са представени в табл. 1.

Таблица 1

Честота на използваните причинни схеми при наблюдение на успех и неуспех от лица с различна локализация на контрола (в %)

		Нито една причина	Една причина	Две причини	Три причини	Четири причини
Ентерна- листи	успех	5,3	7,1	30,3	39,3	17,8
	неуспех	7,1	17,8	35,7	30,3	8,9
	общо	6,2	12,5	33,0	34,8	13,4
Екстерна- листи	успех	3,5	3,5	19,6	46,4	26,8
	неуспех	3,5	21,4	39,3	19,6	16,0
	общо	3,5	12,5	29,4	33,0	21,4
Общо за цялата извадка		4,9	12,5	31,25	33,9	17,4

Сравнението на честотата на прилагане на типовете причинни схеми за цялата извадка показва, че най-слаба е тенденцията да се обясняват наблюдаваните резултати с причинни извън модела на Weiner. Честотата на тази тенденция значимо се отличава от използването на схеми за множество необходими причини ($z=2,65$, $p<0,01$) и е по-малка и от прилагането на причинни схеми за множество достатъчни причини ($z=1,82$, $p<0,10$). Този резултат следва да се разглежда не толкова като показател, че включените причини изчерпват възможните източници на обяснение, колкото като израз на високата готовност да се отговори на поставените в инструкцията изисквания.

Използването на причинна схема на множество достатъчни причини (една причина) е значимо по-рядко прилагано от използването на причинна схема за множество необходими причини ($z=2,83$, $p<0,01$). Този резултат показва, че атрибутивната основа на мотивацията за постижение е значително по-сложна, отколкото традиционно се предполага и едва ли може да се сведе до просто демонстриране и проверка на собствените способности. Анализът също така разкрива, че при интерналистите значимо по-често се използват причинни схеми, съставени от две или три причини, отколкото схеми, съставени от четири причини ($z=2,44$, $p<0,05$). Същото се отнася и за екстерналистите ($z=2,61$, $p<0,01$). Преобладаващото прилагане на схеми с две и три причини позволява да се направи изводът, че мотивацията за постижение се формира като резултат на стремежа да се осигури обединено действие на няколко причини.

Проверката на влиянието на успеха и неуспеха върху типа прилагани причинни схеми показва, че екстерналистите значимо по-често обясняват с помощта на причинна схема за множество достатъчни причини неуспеха, отколкото успеха ($z=2,72$, $p<0,01$). Те прилагат също така по-често причинна схема за две необходими причини при обясняване на неуспеха, отколкото на успеха ($z=2,33$, $p<0,05$). Лицата с външен контрол използват по-често схема с три необходими причини

при анализ на успеха, отколкото при анализ на неуспеха ($z=3,02$, $p<0,01$). Тези резултати показват, че екстерналистите имат по-ясна концепция за източниците на неуспех, но се нуждаят от по-комплексни обяснения на успеха, т. е. имат по-неясна представа за причинната обусловеност на успешните резултати. За тях е по-лесно да стигнат до единозначни изводи за причината, която обуславя неуспеха, но постигането на успеха се разглежда като изискващо съвместно действие на три или дори повече причини. Вероятно това е една от когнитивните основи, които пречат при тези лица да се развие мотивация за постижение: опасността от преживяване на неуспех се осъзнава по-ясно, отколкото пътищата за постигане на успех.

Интерналистите също така използват по-често схема на множество достатъчни причини при анализ на неуспеха, отколкото на успеха ($z=2,14$, $p<0,05$). Те прилагат с еднаква честота схеми с две и три необходими причини при интерпретация на причинната обусловеност на успеха и на неуспеха. Вътрешната локализация на контрола обуславя по-комплексна представа за възможните източници на причинност, която при интерпретация на неуспеха води до по-често използване на схема с три причини, отколкото при лицата с външен контрол ($z=2,57$, $p<0,01$). Така, ако външният контрол е свързан с по-голяма неяснота на причините за успеха, то вътрешният контрол обуславя по-комплексно възприемане на причините, довели до неуспех. Това позволява неуспехът да се разглежда като детерминиран от много фактори и да се избегне самообвинението в липса на способности и компетентност.

Търсенето на различия в съдържанието на приложените схеми показва, че само в схемите с две необходими причини могат да се открият обусловени от локализация на контрола особености. Екстерналистите използват схема за анализ на успеха и неуспеха, съставена от действие на шанса и вложеното усилие в 14,3% от случаите, докато интерналистите прилагат същата схема само в 1,8% от случаите. Разликата в честотата на приложение на тази схема е близка до значимост ($z=1,69$, $p<0,10$), което показва, че фаталистичните убеждения на екстерналистите по-често намират израз в използваните от тях методи за анализ на наблюдаваните резултати. Другата причинна схема се състои от обясняване на резултата със съвместното действие на способностите и на вложеното усилие. Интерналистите използват тази схема в 22,3% от случаите, докато екстерналистите я прилагат само в 8%. Разликата в честотата на използване на тази схема е значима ($z=2,11$, $p=0,05$) и показва, че убежденията във вътрешна локализация на контрола обуславят по-голяма преработка на информация за личната причинност, отколкото на информация за външни причини. Тези данни позволяват да се направи изводът, че атрибутивната основа на мотивацията за постижение в нейния най-ясно изразен вид е наличието на способност и на вложеното усилие. Същевременно липсата на съдържателни различия в повечето от другите причинни схеми показва, че формирането на мотивация за постижение на основата на атрибутивен анализ на успеха и неуспеха може да бъде затруднено от влиянието на външните причини и на субективното значение, което им се придава.

ОБСЪЖДАНЕ

Получените резултати показват, че атрибутивният анализ на резултатите от ориентирано към постижение изпълнение се осъществява с помощта на причинни схеми за множество необходими причини. Този факт поставя под сериозно съмнение валидността на изследванията, които се опитват да свържат мотивацията за

постижение само с вложеното усилие или само с демонстриране и проверка на способностите. Очевидно търсенето на нейните когнитивни основи трябва да бъде насочено към разкриване на целия комплекс от вътрешни причини (способност, усилие, самоконтрол и самообладание, съобразителност и т. н.), които осигуряват по-висока вероятност за постигане на успешен резултат.

В подкрепа на този извод са и данните за различията между интерналисти и екстерналисти при анализ на успех и неуспех. Разглеждането на резултатите като обусловени от комплекс причини и наблягането на вътрешни фактори са важна предпоставка за формиране на мотивация за постижение. В същото време относително по-еднозначните изводи за причините за неуспех, които екстерналистите правят, в съчетание с наблягане на външни неконтролирани причини, създават субективно по-голяма вероятност за преживяване на неуспех, отколкото на успех и стремеж да се избегнат условията на заплаха на личната ефективност.

В заключение трябва да се отбележи, че изучаването на индивидуалните различия в използванието причинни схеми за анализ на наблюдавани или очаквани резултати позволява да се наблюдават по-ефективни пътища както за формиране на мотивация за постижение, така и за психотерапевтична корекция на социалното възприятие и насочването му към оптимални за личността организация и функциониране.

ЛИТЕРАТУРА

Величков, А., Причинни атрибуции и поведенчески намерения при юноши с различна локализация на контрола, Психология, 1985, 4. Вълкова, М., Влияние на потребността от постижение и самооценката върху приспособяването на причините за успеха и неуспеха при актьори, Психология, 1985, 6. Градев, Д., Кандидат-студентската психоза: слуховете и мълвите във върховия час на масовото психично напрежение, Социологически проблеми, 1985, 6. Kelley, H. H., Causal schemata and the attribution process, in: E. E. Jones, D. Kanouse, H. H. Kelley, R. E. Nisbett, S. Valins, B. Weiner, Attribution: Perceiving the causes of behavior, New Jersey, 1971. Kukla, A., An attributional theory of choice, in: L. Berkowitz (Ed.) Advances in experimental social psychology, New York, 1978, vol. 11. Leffcourt, H. M., Locus of control: Current trends in theory and research, New Jersey, 1976. Nicholls, J. G., Achievement motivation: Conceptions of ability, subjective experience, task choice, and performance, Psychological Review, 1984, 91, 328—346. Phares, E. J., Locus of control in personality, New Jersey, 1976. Tough, J. C., Vitiello, W. J., Ability attribution as a result of variable effort and achievement motivation, Journal of Personality and Social Psychology, 1980, 38, 211—216. Weiner, B., Kukla, A., An attributional analysis of achievement motivation, Journal of Personality and Social Psychology, 1970, 15, 1—20. Weiner, B., Human motivation, New York, 1980. Volk, S., Duceppe, J., The moderating effect of locus of control in relation to achievement motivation variables, Journal of Personality, 1973, 41, 59—70.

TNF EFFECT OF LOCUS OF CONTROL UPON THE CAUSAL SCHEMATA OF SUCCESS-FAILURE ANALYSIS

Angel Velichkov

On the basis of the locus of control construct proposed by Rotter for identification of the attributional style of people, an investigation is carried out to reveal the causal shemata used by the subjects at their own success-failure interpretation. Unlike to the opinions suggested by Weiner and Kukla that in success-failure analysis of achievement oriented tasks the schema of multiple sufficient causes is applied, the data obtained in the present study show that factually the schema of multiple necessary causes is

operating. Essential differences between internals and externals are observed in both success and failure causal analysis. Internals consider success as a result of a lesser number of causes and significantly more often attribute it to exerted effort and to the presence of abilities, while failure is considered as resulting from a greater number of causes. Externals consider success as a result of a greater number of causes and significantly more often attribute it to effort and chance, while failure, according to them, is determined by a lesser number of causes. Externals explain success as contingent on more (3, 4) causes and more often as an effect of chance and effort put in, while failure is, according to them, more often determined by one or two causes. On the basis of these differences conclusions are drawn by the author concerning the subjective conditions and attributional dispositions responsible for the development of achievement motivation.

ПОВЕДЕНЧЕСКА ДЕВИАНТНОСТ И ДЕПРЕСИЯ

АТАНАС ШИШКОВ

За появата на поведенческа девиантност най-голяма роля се отдава на социалната среда, в която индивидът се изгражда като личност. Както всяка жива система, така и човекът не възприема пасивно действителността, а се намира в непрекъснато взаимодействие с нея. Когато поради някои вродени или придобити особености младият организъм е с намалена пластичност за социално вграждане; са необходими повече усилия на родителите и възпитателите, по-добър микросоциален климат и щадящо фрустрационно въздействие. В противен случай детето не винаги може да отговори на повишените към него изисквания и реагира с т. н. афект на неадекватност (М. С. Неймарк, 1972), при който преобладават недоверчивостта, конфликтността и агресивната поривност, израз на появлата се неудовлетвореност, огорчение и мъка. Така фрустрационно обусловената депресивност се изявява с агресия и дисфоричност, които предразполагат към необмислени постъпки и действия, не винаги съответстващи на утвърдените поведенчески норми. Недоволството на възрастните и наложените наказания задълбочават безперспективността и отчаянието на подрастващия. Засилената му жажда за емпатия (L. Berkowitz, 1983) се утолява в средата на делинквенти, където намира признание и подкрепа.

Агресивността и делинквентното поведение като израз на депресия се описва за първи път от J. Toolan (1962 г.). По-късно K. Glasser (1967) и A. Mattson (1969) подкрепят тази хипотеза, като застъпват становището за наличието на маскирана депресия, чиято основна проява е агресивната поривност. J. Chiles et al. (1980) намират, че 23% от делинквентите имат афективни разстройства, а E. Norman et al. (1984) чрез тестиране установяват, че този процент е значително по-висок — 32%. За връзка между делинквентност и депресия говорят също G. Carlson, D. Gontwell (1980), Т. Димитриева (1980) и И. Комлич (1984) и др.

В извършени от нас проучвания на ученици от ТВУ и непълнолетни правонарушители установихме, че близо в 40% от изследваните се среща съчетанието агресивност и депресивност (Ат. Шишков, М. Ачкова 1981, Ат. Шишков, 1983).

Допусната бе вероятността депресивността да се е появила в последствие поради съдебно преследване и репресия. Това наложи настоящото проучване, при което са изследвани подрастващи с асоциални поведенчески отклонения, несанкционирани и доведени за диагностично уточняване в детска психиатрична клиника на МА.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИКА

В изследването бе включена акспериментална група от 53 подрастващи с поведенчески отклонения във възрастовия диапазон 15—16 г.

Постъпките включиха: бягства от дома и училище, скитане, дребни кражби, употреба на алкохол и опиати, хулиганско държание, телесни наранявания и др.

Контролна съпоставка извършиха с група от 30 ученици на същата възраст, които нямаха отклонения в поведението.

Използвана бе клинико-психологична методика със статистическа обработка на данните.

Личностовата типология, невротичността и искреността, респективно тенденцията към социална желателност, бяха уточнявани с помощта на личностния въпросник на Х. Айзенк. Характеристиката на обичайния поведенчески отговор при фрустрация и социална адаптивност се извеждаха посредством картино-фрустрационната проба на Розенцвайг, а депресивността и агресивността бяха преценявани чрез скалите на Бек, MMPI и Бъс—Дюрки в съпоставка с някои от показателите на Розенцвайг. Статистическият анализ извършиха с помощта на аритметични съпоставки в цифрови и процентни съотношения, както и с таблично и графично онагледяване, а значимостта в разликите бе отчетена с алтернативен анализ и посредством модифицираната информационна мяра на Кулбак.

АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ

Резултати от приложението на личностния въпросник на Айзенк

Съгласно скалата на лъжата 49 (94,23%) изследвани лица се оказаха искрени в отговорите си, което ни даде основание да приемем нашата интерпретация на данните като реалистична и надеждна по отношение на изводите. Освен това този показател според последните становища определя тенденцията към социална желателност (И. Паспаланов и сътр., 1984) или по-високата стойност би могла да се свърже с повишен интерес към положителна социална изява. Интерпретирали в този аспект скалата на лъжата, изследваните лица само в 3 случая (5,77%) имат висока тенденция към социална желателност, контрастираща с контролната група — 33,33%.

Невротичността в експерименталната група достига 23,67 бала при норма 19,59 и 18,55 на контролната група. Външност този показател според Айзенк показва емоционалната лабилност. Авторът на теста счита показателите висока невротичност за неспокойни, тревожни, хора на „настроение“, често потиснати и склонни към депресивни изживявания. Поради емоционалността и високата впечатлителност те реагират силно на всякакви стимули и трудно се възвръщат към спокойно състояние след някакво преживяване. Нерядко страдат от психосоматични разстройства и се оплакват от смущения в съня. Тъй като изпадат лесно в стрес и реагират не винаги съответно, приспособимостта им към социалната среда е затруднена. Повече от половината подрастващи с отклонения в поведението се оказаха с повищена невротичност (65,38%), която при някои надвишава

30 бала. Невротичността несъмнено е значително по-висока от тази на непълнолетните правонарушители, установена при друго наше проучване (Ат. Шишков, 1983). По амнестични данни 80% от изследваните лица бяха с характерова аномалност, съответствуваща на описаните от А. Е. Личко акцентуации (1983) и с разнообразни невротични стигми от ранно детство.

Екстравертираността, въпреки социабилността си, е с повече отрицателни страни в описанието. Екстравертирианият индивид е контактен, обича компаниите и веселбите, вместо да се уединява и да работи или чете. Той е поривен и действува според ситуацията, без да обмисля много решенията си. „Предпочита да движи нещата, но бързо се ядосва, проявява склонност към агресивност . . . , неговите чувства не са под здрав контрол и не винаги е надеждна в поведението си личност“ (И. Паспаланов, 1984).

Обратно на екстраверга, интервертът е умерен в действията си, обмисля нещата и не е агресивен. Не се поддава на внезапни вълнения и не действува ситуативно. Като се изхожда от тази характеристика, би трябвало лицата с поведенчески отклонения и характерова аномалност да са предимно екстраверти, както сочат наблюденията на Айзенк. В нашия материал обаче (както и в други наши проучвания — Ат. Шишков, 1983) преобладават интравертите — 57,69%, докато екстравертите се оказаха само 34,62% ($u=2,38$, $P<0,01$). Този факт е в подкрепа на окончательните изводи, направени от Al. Thomas и St. Chess (1984), че не темпераментът, а много други фактори на личността и средата имат значение.

Резултати от проективния тест на Розенцвайг

Категориите и факторите, отчетени по Розенцвайг, бяха отчетени съгласно създадените от К. Мечков (К. Мечков, 1978) нормативи при апробирането на теста в България и съпоставени с данните от контролната група.

Непримиримостта с външните обстоятелства (екстрапонитивността) доминира в експерименталната група — 39,62% от изследваните се оказаха с повишенна над нормата екстрапонитивност (кодова оценка 4,5 и 6). Съпоставена с контролната група, разликата е очебийна (20% в контролната група) — $u=1,90$, $P<0,10$.

Интрапонитивността (непримиримостта към себе си) в експерименталната група е също с доста висока стойност (33,96% имат кодова оценка 4, 5 и 6) и значително по-ниска в контролната група (20%). Или общо непримиримостта е застъпена в 73,58%, което, съпоставено с контролната група (40%), показва значимост в разликата при $u=4,97$, $P<0,001$.

Тези показатели говорят за значително повищена фрустрационна готовност на подрастващите с поведенчески отклонения. При тях импонитивността (повишената примиримост) е застъпена само в 22,64% — два пъти по-малко от импонитивността в контролната група — 48% ($u=2,43$, $p<0,02$). Несъмнено наред с повишената фрустрационна готовност е налице и по-малко изразена комформност към изискванията на обществото.

За да преценим активността на изследваните лица, изчислихме индекса активност/апасивност, който определя поведението на личността при фрустрация (П. Добрева—Кондова, П. Петкова, 1984) по формулата $\frac{e+1}{2m}$ и установихме, че цялата

група има индекс 0,75. Този индекс показва, че при фрустрация изследваните са блокирани поради „липса на мнение, личен опит или проява на характерови особености в ситуация на затруднение“. Или тези лица са с преобладаващ „външен контрол“ (V. Joe, 1971) и не проявяват достатъчно инициатива при фрустрация.

въпреки повишената им непримиримост. Според V. Joe (цит. по Ч. Кискинов, 1984) лицата с външен контрол са неспособни за конструктивен отговор. С нарастване степента на външна локализация на контрола намалява способността за ефективно справяне с фрустриращите фактори. Тези лица са по-тревожни, по-агресивни и поддогматични. Подозрителни към другите и неуверени в себе си, те се преживяват като страдащи и безперспективни. За оформяне на този характер има значение преди всичко обгрижването на децата в микросоциалната среда. Или както V. Joe твърди „свръхпротекцията . . . и наказанията водят до създаване на външен контрол, който предразполага към невротични реакции, агресивност и пессимизъм . . .“, психични феномени, оформящи картина на една фрустрационно обусловена депресия.

Социалната приспособимост, като условие или резултат, често се обсъжда при разглеждане девиациите в поведението. За нарушена социална приспособимост говорим тогава, когато е налице невъзможност за социално функциониране и успешно изпълнение на социалните роли. Един от признаците според Д. Градев (1976) за нарушена приспособимост към социалната среда е „негативизъм към изискванията на социалните норми“. Изявата на този признак с действие или без действие може да увреди обществото и да бъде преценено като асоциално или антисоциално поведение, достигащо понякога до степен на криминални деяния. Разгледано в този аспект, асоциално проявените са с намалена приспособимост към социалната среда, което би трябвало да проличи и в нашето изследование.

След изчисляване оценката на груповото съответствие (ОГС) констатирахме, че 60,38% от експерименталната група бяха с код 2 и по-ниско от 2, докато в контролната група само 33,33% имаха по-ниска кодова оценка от 3 ($u=2,41$, $P<0,02$).

С кодова оценка 3 се оказаха 52% от контролните, 26,42% от експерименталните и 14,81% от осъдените непълнолетни (проучени от нас в 1983 г.). Това градиране показва, че степенното задълбочаване на социалната дезадаптация корелира със засилване на асоциалността до равнището на криминални деяния.

Резултати от приложение на скалата на Бек

Отдавна се обсъжда и приема, че болестното състояние на психиката е рисков фактор за появлата на поведенческа девиантност, особено в случаите на минимална мозъчна дисфункция, невротична предрасположеност и акцентуация на характера (В. В. Ковалев, 1979, А. Е. Личко, 1983 и др). Трудно се приема обаче вероятността за депресивна обусловеност на асоциалността поради деструктивната (агресивна) същност на това явление. За да се съгласим с подобна постановка, би трябвало да докажем възможността за съществуването на правопропорционална зависимост между депресивност и агресия или най-малко за тяхното единовременно присъствие и взаимно повлияване. Логичността на подобна постановка изхожда от факта, че докато агресивността е начин на реагиране, депресивността е състояние на психичната сфера, при което добротата, отстъпчивостта и алtruизъмът — поведенчески реакции, противоположни на агресивността, съвсем не са задължителни, поради което не би могло да се изключи и агресивен поведенчески отговор при съответен повод. Нещо повече, когато депресивността е породена от невъзможност за положителна социална изява при неразбиране, фрустрация или потискане от страна на авторитетите в семейството и в обществото, при съответен личностов профил и запазен енергетичен потенциал нерядко настъпва агресивно реагиране, компенсиращо изживяването на мъка, отчаяние и безперспективност поради неудовлетвореност в престижността и оценката на Аз-а.

Като се приеме вероятността на описания механизъм, често срещаната масираност на депресивната симптоматика в детскo-юношеската възраст под формата на раздразнителност, дисфоричност, агресивност и делинквентност не би могло да се изключи участието на депресивността в генезата на асоциалната девиантност при част от подрастващите.

За да установим наличието на депресивност в изследваните от нас лица, използвахме скалата на Бек, която притежава 21 раздела с по три възможни отговора. Оказа се, че 50% от тях имаха повишена депресивност, като 15,35% бяха с висока, 13,46% — с умерена и 21,15% — с лека депресивност. Или висока и умерена депресивност имаха 28,85%. В сравнение с контролната група (3,33%) разликата се оказа значима ($t=5,26$, $P<0,001$).

Подобни съотношения намерихме и при други наши проучвания (Ан. Шишков, М. Ачкова, 1981, Ат. Шишков, 1983).

При изчисляване процентните стойности на различните раздели от скалата на Бек установихме, че при депресивните, които имат най-високи стойности, доминират несполучката, желанието за наказание и пессимизъм. Подобно е разпределението и при изчисляване на показателите в цялата експериментална група (табл. 1).

Таблица 1
Съпоставка на процентните стойности по групи и по раздели в скалата на Бек

Групи Раздели	Депресивни %	Общо експеримен- тални (%)	Недепре- сивни (%)	Контролни (%)	Коефициент J
1. Потиснато настроение	38,46	22,44	6,41	3,45	1,83
2. Пессимизъм	50,00	32,69	15,38	2,30	3,20
3. Несполучка	57,69	41,03	24,36	12,64	3,02
4. Недоволство	38,46	22,44	6,41	6,90	1,17
5. Вина	48,71	30,13	11,54	5,75	2,00
6. Наказание	51,28	34,62	17,95	9,20	1,57
7. Самоомраза	34,62	21,15	7,69	1,15	1,50
8. Самообвънение	47,44	30,13	12,82	12,64	0,99
9. Самоубийство	44,87	25,00	5,13	5,75	1,74
10. Плач	43,59	30,13	16,67	5,75	1,66
11. Раздразнителност	46,15	32,05	17,95	12,64	0,94
12. Социална изолация	29,49	17,31	5,13	4,60	1,01
13. Неспособност за ре- шения	29,49	18,59	7,69	6,90	0,78
14. Променена външност	41,03	28,21	15,38	5,75	1,50
15. Неработоспособност	20,51	14,74	8,97	1,15	1,21
16. Нарушен сън	26,92	16,03	5,13	0,00	E
17. Уморяемост	32,05	19,87	7,69	6,90	0,84
18. Липса на апетит	25,64	12,82	0,00	3,45	0,97
19. Спадане на тегло	14,10	10,90	7,69	10,34	0,02
20. Хипохондрия	11,54	7,05	2,56	0,00	E
21. Потиснато либидо	12,82	6,41	0,00	1,15	E

Независимо че не всички от експерименталната група показват повишена депресивност в сравнение с контролната група, стойностите в почти всички раздели са по-високи.

За да преценим каква е значимостта в разликата на депресивността между отделните групи, приложихме модифицираната информационна мяра на Кул-

бак: $J = 10 \log \frac{P_1}{P_2} 0,5 (P_1 - P_2)$ с приета най-малка стойност за значимост 0,50.

Установи се, че независимо от групата най-висока стойност има информационната мяра в раздела пессимизъм. Това показва, че отчаянието е основната компонента в преживяванията на подрастващите с поведенчески отклонения независимо от наличието или липсата на депресивност.

Резултати от приложение на MMPI (Модификация на А. Кокошкарова)

С помощта на този тест е възможно както депресивността, така и агресивността да бъдат диференцирани и съпоставени помежду си. Депресивността и агресивността бяха установени в единакъв процент (47,17%), а тяхното комбиниране бе застъпено в 24,53%.

Най-често срещан депресивен симптом се оказа малоценността, следван от тъгата (табл. 2). В голям процент от случаите тези симптоми корелираха с подчертана склонност към насилиствено реагиране.

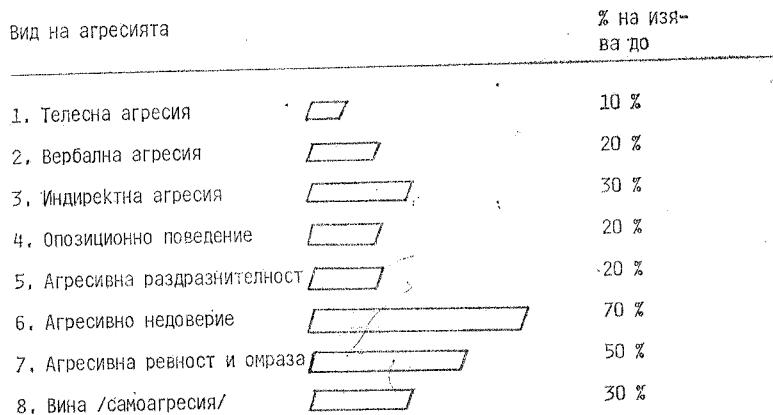
Таблица 2
Процентни стойности по раздели на въпросника MMPI

Раздел	брой	процент
1. Изживяване на тъга	21	39,62 %
2. Потиснатост	15	28,30 %
3. Намалени интереси	13	24,53 %
4. Малоценост	26	49,06 %
5. Затруднен контакт	18	33,96 %
6. Ананкастност и раздразнителност	16	30,19 %
7. Хипохондрична нагласа	17	32,08 %
8. Страхова готовност	11	20,75 %
9. Разстройство на съня, апетита и теглото	20	37,74 %
10. Вегетативни разстройства	15	28,30 %
11. Обща депресивност	25	47,17 %
12. Агресивност	25	47,17 %

Анализ на агресивността чрез теста на Бъс—Дюрки

Агресивността, установена с помощта на MMPI и проективния тест на Розенрайг, показва личностовата позиция, при която доминира деструктивната поривност. Начинът, по който би изявила своята агресивна позиция тази личност, се изяснява с помощта на теста на Бъс—Дюрки, който разграничава 7 вида агресивно поведение: телесна агресия, вербална агресия, индиректна агресия, опозиционно поведение, агресивна раздразнителност, агресивно недоверие и агресивна ревност и омраза.

След приложението на теста при анализа се констатира, че най-често срещан агресивен отговор бе в рамките на агресивното недоверие — 70%, следван от агресивната ревност и омраза — 50% и индиректната агресия — 30% (фиг. 1) — фрустрационно обусловени реакции, свързани с разочарование, безперспективност и пессимизъм.

Фиг. 1. Предпочитан вид агресивна изява според теста на Бъс—Дюрки

СЪПОСТАВКА НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Депресивността, отчетена с помощта на двете скали: MMPI и Бек, достига 62,26%. Повечето от тях — 56,60%, показват повищена агресивност. Депресивните са значително по-агресивни — 88,46%, от недепресивните — 62,96% ($u=2,24$, $P<0,05$).

Невротичността при депресивните лица се оказа също по-висока — 78,79%. В съпоставка с невротичността при недепресивните — 40%, тя показва значимост в разликата: $u=2,94$, $P<0,01$.

Възможност не типологията, а невротичността и депресивността оказват влияние за повишаване на агресивността. Освен това агресивното недоверие, агресивната ревност и омраза, както и индиректната агресия — най-често срещани агресивни отговори при подрастващите с поведенчески отклонения — се оказаха с най-висока стойност при депресивните, където превалират несполуката, желанието за наказание и пессимизъмът.

ОБСЪЖДАНЕ

Изказаното от нас предположение (Ат. Шишков, М. Ачкова, 1981), че депресивността се е появила вследствие само на наложени наказания и репресии от страна на обществото, не се потвърди. Съществуването на агресивна позиция, успоредно с депресивна симптоматика, предполага обсъждането на две възможности. Би могло да се приеме едновременното им и независимо възникване при фрустриращи обстоятелства или последователната им появя и взаимна обусловеност. Логичността на първата възможност се подкрепя от следната интерпретация: 1. Намалената приспособимост към социалната среда ($OFC < 3$) на изследваните, тяхната характерова аномалност и невротична предиспозиция благоприятстват фрустрационното въздействие на външните фактори. Появата на „отрицателни емоции“ (З. Денисова, 1978) не позволява осъществяването на необходимата мобилизация и изпълнение на социалните роли. Настигнат разочарование, недоволство, раздразнителност и пессимизъм. Мислите за безперспективност и несполука се явяват едновременно с дисфоричността, конфликтността и враж-

дебността — често срешан фрустрационен феномен, описан от Н. Левитов (1967). 2. Не по малко реалистична е обаче и втората възможност. Невротичността, затруднената социална адаптация и преобладаващ „външен контрол“ спомагат за фрустрационно възприемане и на най-обикновените житейски трудности. Наред с безперспективността и отчаянието все повече се засилва неудовлетвореността и мъчителното преживяване на безпомощност и неразбраност (липса на емпатия). При така оформения депресивен синдром преобладава страданието, което допълнително фрустрира личността и „задвижва агресивните стимули“ (Н. Külawik, 1979). Налице е отчаян опит за социална адаптация, който се оказва безуспешен.

Независимо от механизма на съчетание и съобусловеност на описаните психични явления, установената при изследваните лица абнормна характерова структура, невротична предрасположеност, намалена социална адаптивност, депресивност и агресивност с преобладаващ външен контрол могат да бъдат благоприятно условие за девиантно, асоциално развитие на личността.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Повишената депресивност при подрастващите с поведенчески отклонения потвърждава наличието на депресивна обусловена асоциалност. Тя е застъпена при лицата с намалена приспособимост към социалната среда, с преобладаващ външен контрол, с повищена непримириимост и с намалена инициатива за планирано действие при фрустрация поради невротичността и импулсивната готовност. Отчаянието при тях поражда не емоционална и психомоторна потиснатост, а раздразнителност, недоволство, дисфоричност и агресивност, които при неблагоприятно социално въздействие улесняват появата на поведенческа девиантност и делинквентност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Градев, Д. Социалната адаптация на личността, ВИ, С., 1976.
2. Денисова, З., Механизмы эмоционального поведения ребёнка, Л., Наука, 1978.
3. Добрева-Кондова, П., П. Петкова, Психологично изследване с кардио-фрустрационната проба на Розенцвайг на болни с ендогения и психогенна депресия, Бюллетин на НИНПИ, 1984, 2—3, 93—96.
4. Димитрова Т., Клиничко-патогенетические закономерности становления синдрома уходов и бродяжничества у детей и подростков, ЖНП им. С. С. Корсакова, 1984, 10, 1520—1523.
5. Кискин Ч., А. Величков, Локализация на контрола в индивидуалного поведение, Социологические проблемы, 1984, 2, 64, 75.
6. Комлакч, И., Особенности клиники и динамики эндогенных депрессий возникающих в подростковой возрасте, ЖНП им. С. С. Корсакова, 1984, 10, 1551—1556.
7. Ковалев, В., Психиатрия детского возраста, Мед., М., 1979.
8. Лицко, А., Психопатии и акцентуации характера у подростков, Мед., Л., 1983.
9. Мечков, К., Проблемы на психопатологии, С., 1978, докт. дис. 10.
10. Неймарк, М., Направленность личности и аффект неадекватности у подростков, Изучение мотивации поведения детей и подростков, Педагогика, М., 1972 (под ред. Л. Божович, Л. Благонадежиной) 112—146.
11. Паспалюев, И., Д. Щетински, С. Б. Айзенк, Българска адаптация на личностовия въпросник на Х. Айзенк, Психология, 1984, 5, 279—292.
12. Шишков, А. т., М. Ачкова, Агресивност и депресивност при неспълнолетните с асоциално поведение, Психология, 1981, 5, 291—296.
13. Шишков, А. т., Тестово психологично изследване на неспълнолетните правонарушители, Психология, 1983, 1, 14—21.
14. Шишков, А. т., Депрессивитет и агресивност — психологичен механизъм за асоциална девиантност, II нац. конференция по съдебна психиатрия, съдебна психология и суицидология, Варна, 28—29, V, 1983.
15. Левитов, Н., Фрустрация — один из видов психических состояний, Вопросы психологии, 1967, 6, 118—129.
16. Carlson, G., D. Gantayee, Unmasking Masked Depression in children and adolescents, Amer. J. Psychiatry, 134, 4, 1980, 445—449.
17. Glasser, K., Masked depression in children and adolescents psychiatric emergency, Arch. Gen. Psychiatr., 20, 100—109, 1969.
18. Joe, V., Review of the internal external control construct as a personality variable, Psychol. Rev., 1971, 28, 619—640.
19. Кулавик, Н.,

La w i k H., Zuz Diagnostik und Therapie der neuropsychiatrischen Depressionen, Psychiatrie, 31, 1979, 1, 1—10. 20. Mattson, A., J. Hawkins. L. Seese, Suicidal behavior as a child psychiatric emergency, Arch. Gen. Psychiatr., 20, 100—109, 1969 21. Norman E., M. Manus, W. Lexington, A. Brickman, The characterization of Depressive Disorders in Serious Juvenile Offenders, J. of Affective Disorders, 6, 1984, 1, 9—17. 22. Tolalan, J., Depression in children and adolescents. Am. J. Orthopsychiatr., 32, 1962, 404—414. 23. Thomas A.l., St. Chess, Genesis and Evolution of Behavioral Disorders, From infancy to Early Adult life, The American J. of Psychiatry, 1984, 141, 1, 1—9.

BEHAVIOURAL DEVIANCE AND DEPRESSION

A. Shishkov

The personality structure of 53 juveniles with behavioural deviations was studied by means of psychological tests. It was found that higher levels of depression in the subjects investigated correlated with the levels of their aggression. These results are interpreted as frustrationally determined phenomenon favouring deviant manifestations.

Педагогическа и възрастова психология

ВЗАИМОВЛИЯНИЕ НА ВИДОВЕТЕ ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ДЕЙНОСТИ ПРЕЗ РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

ТОТКО ТАТЬОЗОВ, РАЙНА ДРАГОШИНОВА

Изучаването на между предметните връзки като израз на всеобщата взаимозависимост между явленията и предметите от действителността е един от основните проблеми на съвременната психология и педагогика (Л. С. Рубинштейн, А. Н. Леонтьев, А. В. Запорожец). Въпросът за взаимовлиянието на видовете изобразителни дейности е част от този проблем. Породилият се интерес към него през последните години се обуславя от факта, че изобразителната дейност има доказано значение за интелектуалното развитие и естетическото възпитание на децата от най-ранна възраст.

Извършените проучвания в това отношение са главно в предучилищната възраст (Е. И. Игнатьев, 1961, В. С. Мухина, 1981, Н. Б. Халезова и кол., 1978, Т. Г. Казакова, 1980, 1983, Р. W. Berman, 1976). През ранната възраст по-изчерпателно е проучена само изобразителната дейност рисуване (Ю. Митева, 1975, Г. В. Пантюхина, 1978, Т. Г. Казакова, 1983, Р. Драгошинова, Т. Татьозов, А. Костова, 1984). Наред с това е известно, че при планирането на задачите в практиката на детските ясли обикновено се допускат грешки, като не се отчитат взаимозависимостта и влиянието между отделните видове изобразителни дейности — рисуване, апликации и моделиране.

Ето защо целта на настоящото проучване е да се разкрие механизъмът на взаимовлиянието между видовете изобразителни дейности в тяхната начална фаза на развитие — второто полугодие на третата година от живота, което ще допринесе за усъвършенствуване методиката на обучение в детските ясли.

Конкретни задачи на работата са:

1. Установяване възможностите на децата за изобразяване на определени фигури чрез рисуване (Р), аплициране (А) и моделиране (М).
2. Установяване на оптималната последователност на видовете изобразителни дейности при изобразяване на определени предмети.

М Е Т О Д И К А

Обект на изследване са 305 здрави деца с нормално физическо и психическо развитие на възраст от 2 г. 6 м. до 2 г. 11 м., отглеждани в детски ясли. Включването на децата в експеримента бе извършено върху основата на лотарийния метод. С децата, разпределени в групи, се провеждаха 21 организирани занимания по изобразителни дейности в три последователни дни от седмицата, като отделните видове — рисуване, аплициране и моделиране — се редуваха в шест варианта (табл. 1). Предметите за изобразяване се подбраха според възрастовите

Таблица 1

Фигури	Варианти					
	I	II	III	IV	V	VI
Снежен човек	PAM	PMA	AMP	APM	MPA	MAP
Самолет	AMP	APM	MPA	MAP	PAM	PTMA
Стълба	MPA	MAP	PAM	PMA	AMP	APM
Черешки	PMA	PAM	APM	AMP	MAP	MPA
Балон с конец	APM	AMP	MAP	MPA	PMA	PAR
Сльице	MAP	MPA	PMA	PAM	APM	AMP
Човешка фигура	PAM	PMA	AMP	APM	MPA	MAP

Легенда : Р—рисуване, А—аплициране, М—моделиране

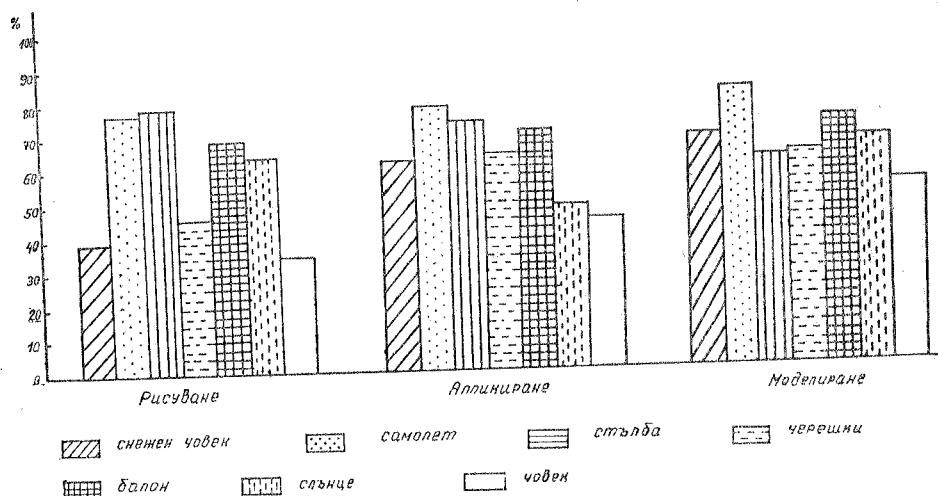
възможности на децата от ранна възраст — снежен човек, самолет, стълба, черешки, балон с конец и сльице, съставени от съчетанието на прости и криви затворени линии. Освен посочените, в края на изследването се включи и човешката фигура, като най-сложна за тази възраст и нефигурираща в програмата за обучение. Всяка от фигурите беше експериментирана по шестте варианта чрез използването на методическия прийом натура—образец—показ. Изследването на децата се извърши в отделна стая. Индивидуалните резултати (2029) се нанасяха в специален протокол с отчитане степента на изпълнение на задачите: а) правилно изобразяване; б) с допуснати грешки и в) неизпълнение на задачата. Получените резултати се обработиха със статистически методи.

РЕЗУЛТАТИ

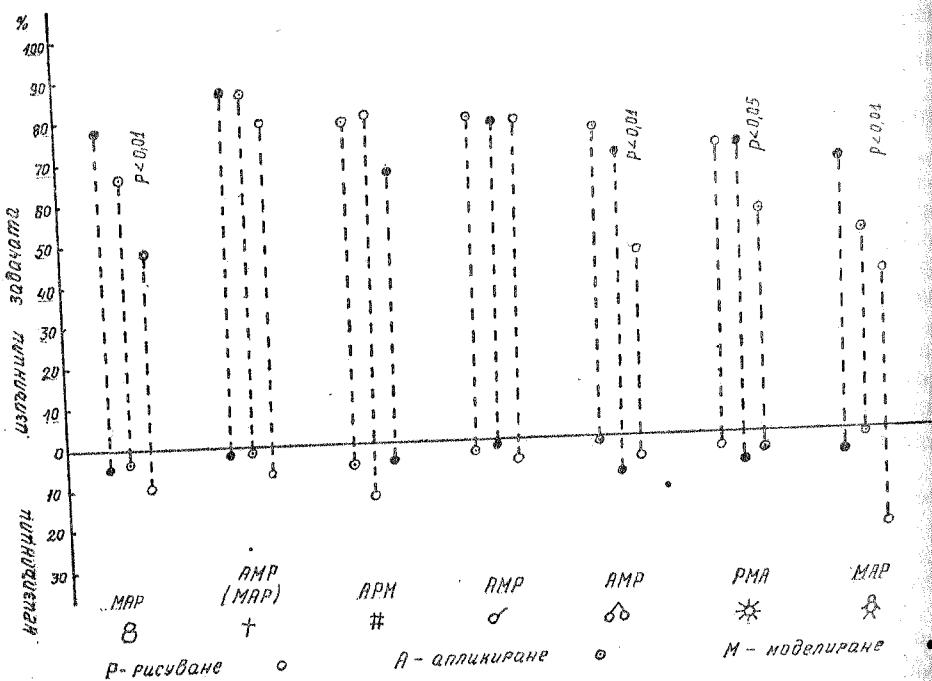
На фиг. 1 е отразено разпределението на правилно изобразените фигури при различните дейности.

При рисуването най-добри постижения децата показват при фигурите „стълба“ и „самолет“ (76,9%; 76,6% — $p < 0,05$), следвани от „балон с конец“ и „слънце“ (68,5%; 63,5%), „чертежки“ (45,5%), „снежен човек“ (38,5%) и „човешка фигура“ (34,8%).

При аплицирането се очертават две нива на изпълнение със статистически значима разлика помежду им ($p < 0,05$). По-високи проценти се установяват при фигури „самолет“ (78,1%), „стълба“ (74,5%), „балон с конец“ (70,8%, „чешки“

Фиг. 1. Процентно разпределение на правилно изобразените фигури при различните дейности

Фиг. 2. Относителен дял на видеовете дейности при успешно и неуспешно изобразяване на различните фигури

(64,5%) и по-ниски при „снежен човек“ (62,4%), „слънце“ (49,6%) и „човешка фигура“ (44,9%).

При моделирането правилно изобразяват „самолет“ 83,5% от децата, „балон с конец“ — 73,8%, „снежен човек“ — 69,1%, „слънце“ — 67,8%, „черешки“ — 62,6%, „стълба“ — 62,4% и „човешка фигура“ — 54,1%. Статистически значима разлика има само между данните за „човешката фигура“ и тези за „самолет“ и „балон с конец“ ($p < 0,05$).

На фиг. 2 е показан относителният ред на видовете дейности в зависимост от изпълнението на задачите при изобразяване на различните фигури. От нея се виждат оптималните варианти на последователността в дейностите. Оказва се, че те са различни при отделните фигури. Така при фигурите „снежен човек“ и „човешка фигура“ последователността е моделиране (M), аплициране (A), рисуване (P) ($p < 0,01$). При изобразяването на „слънце“ последователността е P—M—A, като между аплицирането и останалите дейности разликата е значима ($p < 0,05$). За „черешките“ последователността е A—M—P ($p < 0,01$). При останалите фигури не се установява значима разлика, а само тенденция за по-добри резултати при аплицирането и моделирането в сравнение с рисуването („балон с конец“, „стълба“ и „самолет“). Резултатите показват, че броят на децата, неизпълнили задачите, е най-голям при рисуването на „снежен човек“, „самолет“, „стълба“, „балон с конец“ и „човешка фигура“.

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Разкриването на взаимовръзката между видовете изобразителни дейности е многостранен проблем. Настоящото проучване разкрива само една страна от него — възможностите на децата за рисуване, аплициране и моделиране, както и оптималните варианти в последователността на тези видове с оглед създаване на подходящи педагогически условия за развитие на изобразителните способности от най-ранна възраст.

Анализът на резултатите показва, че през този период от развитието децата владеят не само елементарни средства за образни изображения (драскулки, щрихи, петна и др.), но могат и да изобразяват чрез техни съчетания познати предмети. Този етап в литературата е известен като подготвителен за истинското изобразяване и се извършва при водещата роля на възрастния. Съгласно получените данни най-напред и при трите видове дейности се появяват изображения на предмети, изискващи комбинация на прости линии („самолет“, „стълба“). Този факт потвърждава мнението на В. С. Мухина (1981), Т. Г. Казакова (1983) и Р. В. Берман (1976), че при предметното изобразяване водеща се явява линията.

Като следващ, по-висок етап в изобразяването на предмети при трите вида дейности се появяват формите, изискващи съчетаването на крива, затворена с прости линии („балон с конец“, „слънце“, „черешки“). Тези предмети имат сравнително проста форма и са достъпни за изобразяване поради тяхната схематична обобщеност. Придобитият изобразителен опит позволява на децата към края на третата година да преминат към изобразяване на човешка фигура, която според много автори се явява преход към изобразяването в по-горната възраст на животни, къщи и др. При нашето проучване изобразяването на човешката фигура се установи у сравчително неголям процент от децата, което показва, че нейното изобразяване изисква не само владеенето на икономическите знаци и умение за комбинирането им, но и наличие на представа за графически модел с обобщено значение, обуславящо се от по-високо равнище в развитието на фината моторика, възприяти-

ната дейност, мисленето и говора. При сравняване на данните за „човешката фигура“ се вижда, че най-добри постижения децата имат при моделирането и най-слаби — при рисуването. Обяснението на този факт следва да се търси в съществуващата зависимост между видовете изобразителни дейности. От нашите проучвания в това отношение проличава, че при изобразяването на дадени предмети резултатите са по-добри, когато редуването на дейностите започва с аплициране или моделиране. Така е при „самолет“, „балон с конец“, „черешки“ и „стълба“, а при „снежен човек“ и „човешка фигура“ водещо е моделирането. Рисуването в случая се явява на последно място, вероятно като най-сложен вид. Този на пръв поглед парадоксален факт (децата най-рано започват да „рисуват“) би могъл да се обясни с това, че моделирането подпомага детето да опознае и осъзнае предметите като натура и след това да изобрази тяхната форма чрез рисуване. Освен това е известно, че при рисуването се изискват по-точни движения на ръката, които да предадат формата с помощта на контурни очертания. При деца от предучилищната възраст Н. Б. Халезова, Г. В. Пантюхина и Н. А. Курочкина (1978) установяват същата зависимост. При изобразяване на „слънце“ водещо обаче е рисуването. Характерното тук е това, че аплицирането е на последно място, и то със статистическа значимост. Най-вероятно това е свързано с манипулирането с по-вече и по-дребни елементи, каквито в случая са лъчите на слънцето. Следователно би могло да се счита, че през ранната възраст след овладяването на иконическите знаци и техническите умения изобразяването на повечето от предметите следва да започва с аплициране или моделиране и едва тогава да се дава рисуването. Аплицирането като вид изобразителна дейност е сравнително най-достъпна, тъй като детето работи с готови елементи. При него основно е пространственото разполагането на частите. Що се отнася до „снежния човек“ и „човешката фигура“, там определено трябва да се започва с моделирането, следвано от аплицирането и накрая рисуването поради посочените по-горе причини.

От анализа на резултатите следва, че различните видове изобразителни дейности си взаимодействуват още в началния етап от развитието им. Аплицирането и моделирането обогатяват децата със специфични способи на изобразяване (плактични и декоративно-силуетни), които несъмнено влияят благоприятно върху графическото изпълнение при рисуването. Процесът на формирането на тези способи обаче е все още недостатъчно изследван.

ИЗВОДИ:

1. През второто полугодие на третата година децата имат възможности за гзобразяване на познати предмети с елементарна форма чрез дейностите рисуване, аплициране и моделиране, като най-рано изобразяват онези предмети, които изискват съчетаването на прости линии, а след това — на крива, затворена с прости линии.

2. При изобразяването на предмети с по-елементарна форма оптимален вариант на редуването на видовете дейности е аплициране — моделиране — рисуване, а при предметите с по-сложна и обобщена форма — моделиране — аплициране — рисуване.

ЛИТЕРАТУРА

1. Драгошинова Р., Т. Татьцов, А. Костова, Влияние на обучението за формиране на самостоятелна изобразителна способност у децата през третата година, сп. *Психология*, 1984, 2, 105—109. 2. Игнатьев, И., Психология изобразительной деятельности

детей, М., 1961. 3. Казакова, Т. Г., Изобразительная деятельность младших дошкольников. М., 1980. 4. Казакова, Т. Г., Изобразительная деятельность в художественное развитие дошкольников. М., Педагогика, 1983. 5. Митеева, Ю., Речь и изобразительные деятельности. Инфор. бюл. НИП, 1975, 1—2. 6. Мухина, В. С., Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта. М. Педагогика, 1981. 7. Халезова Н. Б., Н. А. Курочкина, Г. В. Пантихиная, Лепка в детском саду. М., 1978. 8. Вегман, Р. В., Young children's use of the frame of reference in construction of horizontal vertical and the oblique, Child Development, 1976.

INTERACTION BETWEEN THE KINDS OF PICTORIAL ACTIVITY IN EARLY CHILDREN AGE

T. Tatyozov, R. Dragoshinova

The aim of the present paper is to reveal the mechanism of mutual influence between the kinds of pictorial activity in their initial stages of development.

The subjects investigated were 305 children at the age of 2 years 6 months to 3 years brought up in crèche. It was established that in the second half of the third year children can depict things with elementary form by means of drawing, application or modelling. First they begin with portraying objects that require combinations of straight lines. For objects with elementary forms the optimum alternation of the activities is application, modelling, drawing, and for more intricate ones - modelling, application, drawing.

ОТНОСНО ОБРАЗНОТО МИСЛЕНЕ У СТУДЕНТИТЕ ТИХА ДЕЛЧЕВА

През последните години в теорията и практиката на образоването се търсят пътища за оптимизиране мисловната дейност на учащите се, за развиване на творческите им способности.

Изследванията на много психолози (Л. С. Виготски, С. Л. Рубинштайн, Д. Н. Узгадзе, А. А. Леонтиев, Я. А. Пономарев, А. Валон, Ж. Пиаже, Д. Брунер и др.) показват, че образното мислене е един от централните проблеми в умственото развитие на человека, че то е важен компонент на творческата му дейност. Ето защо този вид мислене привлича все повече вниманието на много изследователи.

Както подчертава Н. Н. Поддяков, в процеса на образното мислене много попълно се възпроизвеждат многообразни страни от предмета, които изпъкват не в логически, „а във фактически връзки“¹. А това според него дава възможност обектът да се види от различни страни, да доведе до преосмисляне на ситуацията, до творческо решаване на задачата. Според А. П. Гурова „образното мислене има своя логика, която не трябва да се разглежда като примитивно попълване на неразвитата дискурсивна логика. Образната логика има евристичен характер, често довеждаща до интуитивно решение“².

¹ Н. Н. Поддяков — Мышление дошкольников, изд. М., 1977, с. 136.

² Так там, с. 137.

Нашата задача бе да проучим равнището на развитие на образното мислене и на неговите особености при студентите — бъдещи детски учители. Експериментът беше проведен със 70 студента от II курс на Полувисшия институт за детски учители в Стара Загора.

За осъществяване на тези задачи се използва предложената от Р. Арихейм методика, а по-късно и методиката на пиктограмите, използвана от М. В. Осорина. На студентите се предлагат понятия с различна степен на обобщеност: конкретни (детска градина, лекар, съпруг) и абстрактни (щастие, равновесие, безумие). От тях се изискава да нарисуват към всяко понятие по няколко рисунки, като се стремят в образна форма да изразят смисъла, същността на понятието. При обсъждане на резултатите пиктограмите се подлагат на количествен и на качествен анализ.

Количественият анализ показва, че общо броят на рисунките към отделните понятия не е голям. При по-щателен анализ се вижда, че като правило тяхното количество е по-голямо при конкретните понятия. Например почти всички изпитвани към понятието „детска градина“ са нарисували най-малко по 3—4 обекта или ситуации; към понятието „лекар“ — 4—5 обекта; към понятието „съпруг“ — 6—7, а някои и по 10—11. Този брой обаче намалява при абстрактните понятия — в повечето случаи те са по 1—2 рисунки и по-рядко по 3—4 и само в отделни случаи достигат до 5—6.

Според нас това се обяснява със следните причини:

1. Броят на рисунките е по-малък, ако понятието е по-далечно по съдържание в жизнения опит на студента.

2. Количество то зависи и от личностното, емоционалното отношение на студента към понятието. При понятия, които са емоционално привлекателни, свързани са с лични спомени и преживявания, броят на пиктограмите към едно понятие е по-голям (табл. 1). Вижда се, че най-много са пиктограмите при понятието

Таблица 1

Понятия Видове пиктограми	Съпруг (в %)	Детска градина (в %)	Лекар (в %)	Щастие (в %)	Равновесие (в %)	Безумие (в %)
Конкретни и конкретно-асоциативни	76,2	98,6	84,3	10	—	10
Конкретно-символични	—	—	15,7	50	77,3	62,4
Знаки — символи	12	—	12,8	10	10	17,1
Образи — модели	7,6	1,4	2,9	2,9	—	2,9
Образи — схеми	—	—	—	—	4,2	—

„съпруг“, което през този период е актуално за тях и поради това бути повече и различни асоцииации.

Подобен е случаят и понятието „детска градина“, което е свързано с тяхната пряка учебна дейност и затова активизира различни асоциативни образи и ситуации. Понятието „лекар“ е по-малко приятно и макар да събужда различни асоцииции, все пак те са по-малко в сравнение с другите две понятия — детска градина и съпруг.

Количество то на образи при абстрактните понятия рязко намалява и това според нас се дължи на ограниченността на развитие на образното мислене при из-

изпитваните студенти. Тук влиянието на емоционалния фактор е значително по-слабо, макар че при някои от тях (щастие) то е по-голямо, защото и броят на пиктограмите е най-голям, а при понятието „равновесие“, което явно не буди особени чувства и асоцииции у изпитваните, броят на пиктограмите е сравнително по-малък.

Качественият анализ на резултатите показва, че при предаване смисъла на конкретните и абстрактните понятия студентите използват два основни типа пиктограми: конкретни и абстрактни.

1. По-голям е броят на конкретните, в които значението на понятието се предава във вид на предмети или предметно-ситуативни изображения. Те от своя страна могат да се разделят на:

— конкретни и конкретно-асоциативни образи, в които е отразен непосредственият личен опит на изпитвания.¹ В тях се възпроизвеждат не само конкретни предмети (детска градина, съпруг, лекар), но и широк кръг от по-близки или по-далечни асоциативни образи (например за понятието „детска градина“ това са различни играчки, игрови пособия; за съпруг — съпруга, дете, домакински съдове, вестник и др.), за лекар — слушалки, престишка, болница и др.

Прави впечатление, че колкото понятието е с по-конкретно съдържание, с по-малка степен на обобщеност толкова е по-голямо количеството на конкретните и конкретно-асоциативните образи.

Вторият вид конкретни пиктограми, използвани от студентите, са конкретно-символическите. Това са рисунките, които съдържат конкретни образи, но с пренесен смисъл и по-обобщен характер. Например понятието „равновесие“ е изразено чрез футболен мач и резултатът е 1:1; или чрез двама паднали боксьори; понятието „безумие“ — чрез прострелян гълъб; щастие — чрез две ръце, протегнати към други две или чрез гълъб и земното кълбо.

Прави впечатление, че броят на този вид пиктограми е по-голям при изразяване смисъла на абстрактните понятия и по-малък при конкретните.

2. Втората голяма група пиктограми, които се наблюдават в отговорите на изпитваните, можем да отнесем към абстрактните. От своя страна те също могат да се разделят на няколко вида.

Една много малка част от изпитваните студенти използват знаци и символи (приети от обществото обозначения), за да обозначат съдържанието на понятието — например червеният кръст за лекар, брачната халка за съпруг и т. и.

Друга част студенти използват образни схеми и модели, в които отразяват взаимоотношенията между компонентите на даденото понятие във вид на пространствени структури. При тях вниманието е насочено към характера на тези взаимоотношения и затова отделните компоненти се обозначават условно, а не се изобразяват. Ето защо и обобщението е по-голямо. Според Ж. Пиаже в образната схема са синтезирани резултатите от мисловната обработка на голямо количество образи. При тази обработка посредством езика се отделят отношенията между тях, обобщават се, символически се обозначават и се отразяват в пространствената структура на схемата. В експеримента се наблюдават няколко начина за схематично изразяване на пространствената структура.

За изразяване на еднакви равнища на отношения някои студенти използват съотношението ляво — дясно. Например за понятието „равновесие“ е използван кръг, на който половината е бяла, а другата черна) или две маски една до друга, от които първата е драматична, а втората комична.

¹ Понятия, използвани от М. В. Осорина, Экспериментальное исследование образных структур на разных уровнях мыслительной деятельности“, Л., 1976.

Други студенти, за да изразят йерархията във взаимоотношенията, или за да подчертаят различната значимост, ценност на даден обект, използват:

— образи с различен размер. Например за понятието „щастие“ студент е нарисувал в едно голямо око пари, цигари, бутилки, а в другото, по-малко по размер, книги за студента.

— горе-долу. Например за понятието „щастие“ е използван кръг, в горната част на който са нарисувани рок-музика, пари, лека кола, бутилки, а в долната му част — човек.

— кръг или система от концентрични кръгове. В центъра се намира най-важният елемент от структурата, а покрай него останалите. Например съпругът е в средата, а около него тенджера, бебе, метла, пазарска чанта, чинии, пералня и др.; понятието „равновесие“ е изразено чрез полуокъгъл, в чието начало е нарисувано дете, в горната му част млада жена, в другия край — стара жена.

Качественият анализ на отговорите, съдържащи няколко пиктограми, дава възможност да се проследи развитието на мисълта откъм съдържателната ѝ страна.

Върху основата на получените резултати могат да се отбележат две тенденции:

При първата, по-често срещана, се използват рисунки, равнозначни по степента на своята обобщеност. Тук образната идея се развива върху основата на характеристиките на по-рано актуализирания образ. В следващите пиктограми се съхранява намерената вече образна информация и се уточнява и конкретизира в определения смисъл. Например изпитваната студентка при понятието „съпруг“ започва с рисунка, в която съпругът участва в битовия живот на семейството — готови. В следващите 5 пиктограми тази идея се уточнява и конкретизира още повече — съпругът пере, простира, почиства с прахосмукачка, мие, бави бебето. При понятието „безумие“ изпитваният В. Л. отначало рисува бомба, после ядрен взрив, следва пристрелян гълъб, покосени хора, до тях дървета, цветя, разхвърляни детски играчки.

Втората, по-рядко срещана тенденция, е по посока на обобщаване на предшествуващите конкретни пиктограми или изразяване на нов смисъл на понятието.

Например при понятието „безумие“ студентката К. Н. рисува най-напред мозъчна кора и вътре в нея бутилки, карти, коли, музика, а след това следват пиктограми с ново съдържание — дуло на оръдие, насочено към летящ гълъб, играещи деца, а над тях летят самолети, от които падат бомби.

Друг студент при същото понятие рисува образен модел, на който в средата на кръг е нарисуван схематично човек, около него чаша уиски, цигари, лека кола. След това следва група пиктограми с ново съдържание, на които е изображен футболен мач, бокс, после друга група с каскадър и цирков артист, който ходи по въже.

Резултатите от изследването показват, че в своята мисловна дейност изпитваните използват различни образи, за да изразят съдържанието на посочените понятия. В повечето случаи това са предимно конкретни образи (повече или по-малко на брой) и сравнително много по-малко са абстрактните.

Според Н. Н. Поддяков „Водеща линия в развитието на образното мислене е усложняването и усъвършенстването на оперирането с образи, които отразяват различни свойства и отношения между обектите — пространствени, временни, причинно-следствени и др.“⁴

⁴ Н. Н. Поддяков, Мышление дошкольников, М., 1977, с. 168

Като се изхожда от схващането, че развитието на образното мислене трябва да се разглежда от гледна точка на усложняване и усъвършенствуване структурата на отделните образи, на „тяхната схематизация, символизация“¹ и като съставим това с получените резултати, се вижда, че, общо взето, равнището на развитие на образното мислене при изследваните студенти е сравнително ниско. За това, от една страна, говори броят на пиктограмите към отделните понятия и, от друга, преобладаването на конкретните пиктограми над абстрактните — по-обобщените.

Ние си поставихме като допълнителна задача да проследим взаимовръзката между равнището на развитие на образното мислене у изпитваните студенти и проявата на творчество в тяхната педагогическа дейност.

Общо взето, студентите, у които е налице по-добро развитие на образното мислене (макар и на различни равнища), проявяват в по-голяма степен педагогическо творчество. Но за съжаление техният брой е много малък — от 70 само 11 (15,7%). Това са студенти, които са използвали повече и различни пиктограми в своите отговори. У тези студенти има съществени/различия в проявите на педагогическо творчество.

Седем студенти (10%), които са използвали повече конкретни пиктограми, проявяват по-ограничено педагогическо творчество, и то предимно свързано с външни промени. То е насочено главно по отношение на подбора на емоционални похвати, прилагане на различни нагледни средства (но предимно от един и същ вид), на разнообразен дидактичен материал, но пак от даден вид. Освен това някои от тях проявяват творчество само в определен вид дейност, например при изобразителните дейности или пък по физическо възпитание и т. н. Това според нас е свързано със специалните способности и интереси на тези студенти. Освен това те проявяват творчество само когато предварително са имали възможност да обмислят нещата. Затрудняват се, когато настъпят неочеквани промени в условията и обстановката.

Другата, по-малка част от студентите (5,5%) проявяват по-задълбочено и разностранно творчество. Те са използвали абстрактни пиктограми.

Тези студенти проявяват многовариантност при разработването на отделните занятия, игри и други режимни моменти. При тях липсва шаблон, стереотипност. Тук творчеството се проявява не само по отношение на разнообразието на емоционално действуващи похвати, но и по отношение на структурата на занятията, при формулировката на въпросите; те разглеждат явлението (предмета), с който запознават децата, от различна гледна точка. Без да излизат от рамките на методическите изисквания, проявяват по-голяма комбинативност и оригиналност. Те проявяват творчество в различните дейности на децата — игрова,*учебна, трудова.

Освен това характерно е, че тази втора група студенти умелят да реагират целесъобразно според промяната на ситуацията. Те са способни в много по-голяма степен да проявяват гъвкавост в поведението си, в подбора на съответни думи, действия, т. е. склонни са да проявяват т. нар. педагогическа импровизация.

Тези първи наши проучвания (които продължават) доказват, че въпросът за развитието на образното мислене у студентите — бъдещи детски учители — трябва да бъде обект на специално внимание при подготовката им в институтите, още повече като се има предвид, че то лежи в основата на педагогическото им творчество.

¹ Мышление дошкольников, М., 1977 с. 237.

НЯКОИ АСПЕКТИ НА ПСИХИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ В ДЕТСКО ЗАВЕДЕНИЕ С ДВА РАЗЛИЧНИ РЕЖИМА

МИЛЕН НИКОЛОВ

Формирането на личността на детето става под влиянието на редица фактори — наследственост, възраст, семейна среда, детски колектив, обучение. В процеса на развитието тези предпоставки и условия встъпват помежду си в сложни и многострани взаимовръзки. Тяхното експериментално изследване дава възможност за обективната им регистрация и изучаване, а също така за целенасоченото им изменение в определена посока. Психическото развитие на детето има различни аспекти. Настоящото изследване има за цел да се разкрият особеностите на емоционалното и интелектуалното развитие и на взаимоотношенията на деца от предучилищна възраст в детското заведение с два различни режима и влиянието на тези два режима върху развитието им.

Изследвани бяха общо 91 деца от 1—4 група, от които 67 бяха ношуващи, т.е. прекарват времето от понеделник до петък в детската градина, а 24 приходящи — идват в детската градина и си отиват в къщи всеки ден. Броят на момичетата е 47, на момчетата — 44.

При провеждането на изследването бяха използвани следните методики:

1. Профил на емоционалните прояви (6). Попълва се от детската учителка, която върху основата на своите наблюдения за поведението на детето регистрира по петстепенна скала честотата на посочените 17 емоционални прояви.

2. Тест на Бине—Терман за изследване на интелекта, адаптиран към нашите условия (4). В най-голяма степен измерва интелигентността като обща способност за разлика от тестовете, които диагностицират различни нейни аспекти или един или други специални способности (13).

3. Социометрично изследване, чрез което беше определена популярността на отделното дете в неговата група. Изборите (положителни и отрицателни) се провеждаха по следните критерии: партньор за игра, другарче за разходка, другарче за съвместно участие в занятие. Отговорите на децата бяха регистрирани от психолог в индивидуална беседа.

На получените данни за емоционалните прояви, за развитието на интелекта и за социометричния статус беше направен корелационен анализ с цел да се установят съществуващите взаимовръзки между изследваните параметри. Направено беше сравнение по тези показатели между групите на ношуващите и приходящите деца.¹

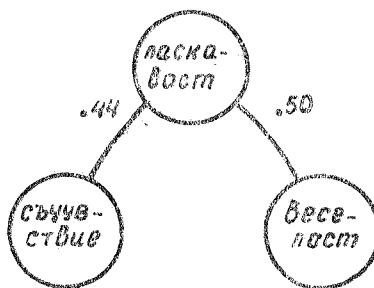
РЕЗУЛТАТИ

Анализът на данните показва, че най-характерни за децата от изследваната съвкупност са емоционалните прояви на: 1) веселост, 2) ласкавост, 3) свръхчувствителност, 4) съчувствие и 5) самочувствие. Доколкото в предучилищната възраст игра е водеща дейност (7), то посочените емоционални особености се формират преимуществено в процеса на този вид дейност при конкретни условия. От съществено значение за характера на емоционалните преживявания според Леонтиев (3) са усвояването в игрите на социалните роли и нравствените аспекти в междулич-

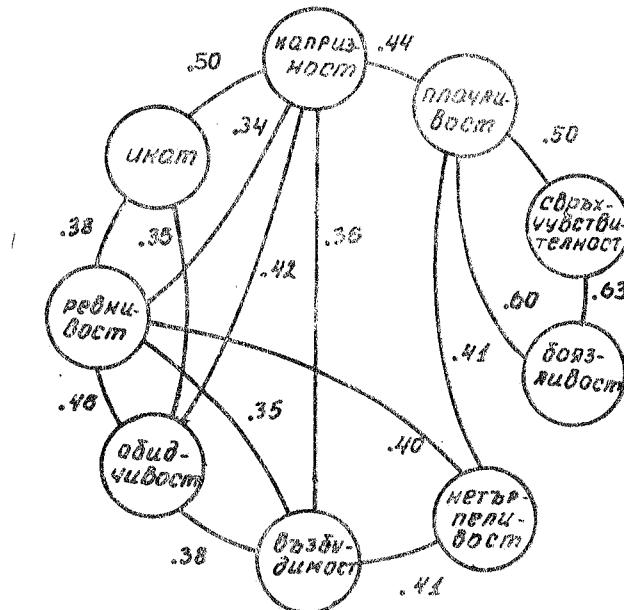
¹ Статистическата обработка на резултатите от изследването беше проведена в Изчислителния център на института по математика към БАН от колектив — Д. Вънdev, П. Матеев и Г. Дамянов, на които изказваме сърдечна благодарност за участието и ценната помощ.

ностните отношения, а също взаимовлиянието между формиращата се самоценка и преживяванията. Божович (1) свързва емоционалните преживявания на детето със степента на удовлетвореност на неговите потребности, цялостната му „социална ситуация“ и отношението му към тази ситуация. От посочените позиции картината на емоционалните прояви както на отделното дете, така и на изследваните групи деца трябва да бъде разглеждана в контекста на потребностно-мотивационната сфера, условията в семейството, в детската градина и мястото на детето в колектива. Най-редки за изследваната съвкупност са проявите на завистливост, ревнивост, злоба и жестокост (всичките са в диапазона „никога или много рядко“).

Между емоционалните прояви съществуват многобройни и сложни взаимовръзки, характерни за емоционалните преживявания в реални ситуации. При повишаване критериите на статистическа значимост — $r \geq 0,34$, $p < 0,001$ (2) обаче остават силните взаимовръзки между от делните емоционални прояви и се получават три корелационни плеяди, които описват емоционални структури, лежащи в основата на различен тип поведение. Първата от тях включва следните емоционални прояви (фиг. 1):

Фиг. 1

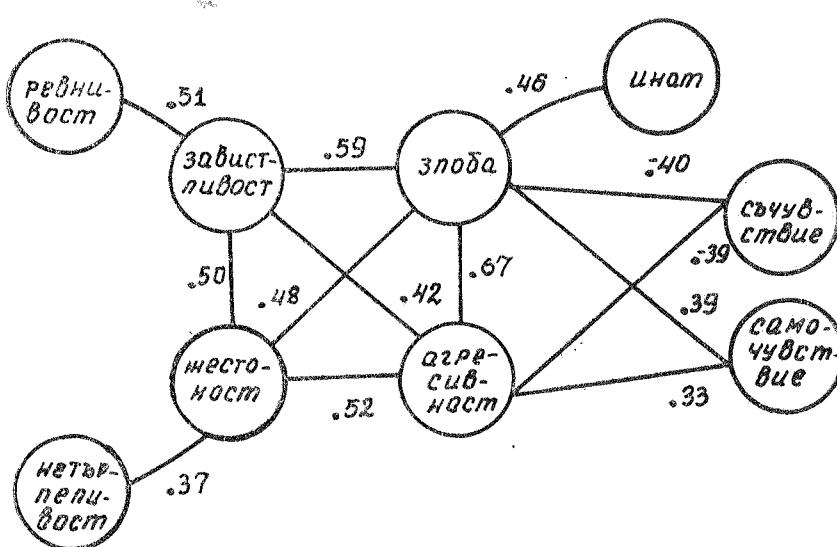

Фиг. 2

Освен представените взаимовръзки, емоционалните прояви на веселост корелират по-ниско, но значимо още с проявите на възбудимост (.26) и нетърпели-

вост (.24) и отрицателно с проявите на боязливост (-.25). Веселостта и съчувствие то корелират с проявите на ласкавост, но не корелират помежду си, т. е. детето може често да проявява веселост, но да не проявява съчувствие и обратно — да проявява съчувствие, но да не проявява веселост. Описаната структура има отношение към популярността на детето в групата, особено що се отнася до проявите на веселост.

Втората корелационна плеяда от емоционални прояви има следната структура (фиг. 2). Най-силни са връзките между проявите на свръхчувствителност и боязливост (.63) и на боязливост и плачливост (.60). Имайки предвид включеността на такива прояви като капризност, обидчивост, ревнивост, инат, нетърпеливост и възбудимост, можем да опишем тази структура като комплекс от емоционални прояви, които лежат в основата на поведение от пасивно-зависим тип. По-нататък в изследването се обсъждат възможните причини, които обуславят тези прояви и подходите, чрез които те могат да бъдат редуцирани.

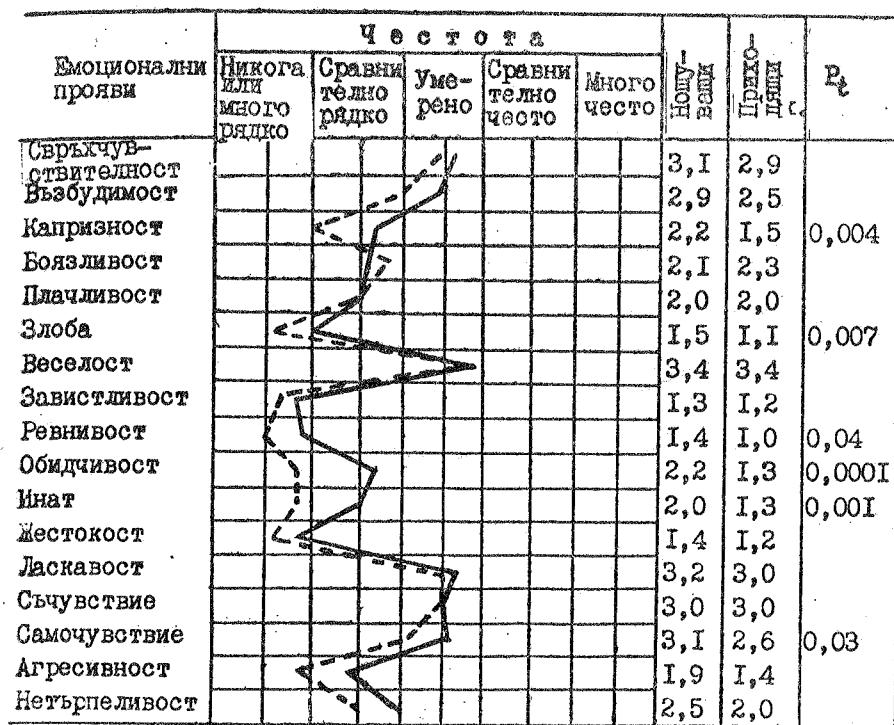

Фиг. 3

Третата корелационна плеяда (фиг. 3) представлява структура на емоционални прояви, свързани с агресивно поведение. Още веднъж посочваме, че повечето от проявите, образуващи тази структура, са сред най-рядко наблюдаваните при децата, но връзките между тях са силни. Някои от тези връзки имат причинно-следствен характер: състояние на фрустрация (завистливост, ревнивост) и агресивни прояви. Способността за съчувствие е несъвместима с проявите на злоба и агресивност, но както показват коефициентите на корелация, изглежда, че известна доза от последните е необходима за самочувствието. Прави впечатление, че проявите на инат, ревнивост и нетърпеливост влизат и във втората, и в третата от описаните структури. Може би те се явяват своеобразен мост между тях. Може да се каже, че децата добре усещат емоционалните прояви от третата структура, за което говорят резултатите от проведеното социометрично изследване. Те не искат да играят и не избират за другарче склонните към такива прояви деца. Отрицателният социометричен статус показва следните взаимовръзки с проявите на: агресив-

сивност (.50), злоба и жестокост (.41), завистливост (.34) и нетърпеливост (.29). Тези прояви са по-чести при момчетата и отрицателният им социометричен статус е по-висок ($p < 0,001$).

Ще се спрем и на една важна възрастова тенденция в емоционалното развитие на децата — засилващият се процес на интеграция на отделните емоционални

Фиг. 4. — noщувани, — — приходящи

прояви (6, 10, 11). В нашето изследване тази закономерност получи емпирическо потвърждение в нарастващия брой взаимовръзки (статистически значими корелации) между отделните емоционални прояви. За 1-а, 1-б и 2-а група, взети заедно, 17% от тези прояви корелират помежду си; при 2-б, 3 и 4 група — 24%.

Другият въпрос, обект на нашето изследване, е влиянието на двата режима върху емоционалното и интелектуалното развитие на децата и сравнение на социометричния статус на нощуванците и приходящите деца. В психологията има изследвания, изучаващи различни аспекти на развитието на деца, които не са със своите родители за повече или по-малко продължителни периоди. Bowlby (8) показва необходимостта на детето от топли, близки и постоянни взаимоотношения с майката, особено до 3-годишна възраст. Като главна особеност на децата, отглеждани в различни детски заведения, той посочва известна повърхностност в емоционалните им отношения. Kagan (12) описва състояния на детето, предизвикани от отсъствието на обекта на привързаност (човек или любим предмет), които се различават в зависимост от продължителността на отсъствието. Yule

(14) отбелязва, че ефектът от повече или по-малко продължителното отделяне на детето от родителите върху неговото психо-социално развитие не е общ — от типа „всичко или нищо“, а зависи от много условия и от конкретната ситуация.

Ще се спрем на резултатите от нашето изследване на влиянието на двата режима върху развитието на децата. На фиг. 4 представяме профилите на емоционалните прояви на ношуващите и приходящите деца.

Проявите на капризност, злоба, ревнивост, обидчивост и инат са рядко срещани при децата и от двата режима, но при ношуващите са по-чести. В най-голяма степен това важи за обидчивостта. Посочените различия са статистически значими и може да са обусловени от действието не само на един, а на няколко или повече фактори. Преди всичко възможно е по-дългото отсъствие от семейството да бъде причина за по-силната изразеност на тези прояви при ношуващите в градината деца. Може също да се предположи, че родителите на децата от двата режима се различават по личностните си особености, което от своя страна обуславя различията в емоционалните прояви на техните деца. В индивидуална беседа с децата беше установена ангажираността на родителите им с тях в къщи. Обособени бяха три групи: деца, с които родителите се занимават и играят; такива, с които се занимават понякога или тази функция изпълнява някой друг член на семейството; и трета група деца, с които в къщи не се занимава никой. Приблизително по 1/3 както от ношуващите, така и от приходящите попаднаха във всяка от посочените групи, т. е. съотношението е сходно, но реакциите на едните и другите могат да бъдат различни, отчитайки цялостната ситуация. Интересно е, че 58% от ношуващите деца предпочитат да остават вечерта и през нощта в детската градина, като най-често обясняват това с голямата заетост на родителите си. По-голямата честота на проявите на обидчивост, ревнивост, капризност, инат и злоба при ношуващите деца може да отразява различен род оплаквания, чрез които те да търсят повод за индивидуално общуване с учителите и възпитателите. Характерът на подобни оплаквания е описан от Рузская и Абрамова (5). Освен посочените причини, вероятно има и други, които обуславят различията в емоционалните прояви на ношуващите и на приходящите деца.

Сравнението на данните от изследването на интелектуалното развитие не показва значими различия между групите на ношуващите и приходящите деца. Показателите на едните и другите са съответно 126 и 124. Не бяха намерени също различия в интелектуалното развитие на момичетата и момчетата общо за децата от цялата градина ($N=91$). Интелектът показва положителни корелации в някои от възрастовите групи с проявите на обидчивост и самочувствие и отрицателни корелации с проявите на боязливост. Изглежда това е по-скоро отражение на реакции в тестова ситуация, отколкото на устойчиви взаимовръзки.

Третият показател, по който беше направено сравнение между групите на ношуващите и на приходящите деца, е социометричният статус в групата. Различия бяха констатирани в положителния статус. Средните стойности са 0,20 за ношуващите и 0,13 за приходящите деца ($p<0,01$). Явно, че по-продължителното присъствие в детската градина е фактор, който обуславя по-честите избори на ношуващите деца, т. е. по-често се избират деца, на чието присъствие и участие в игрите може да се разчита в по-голяма степен. В подкрепа на такава интерпретация е и обратната взаимовръзка между броя на отсъствията на детето за последните два месеца преди изследването и положителния социометричен статус ($r=-0,34$). С по-високия социометричен статус може да бъде обяснено и по-високото самочувствие на ношуващите деца. По отношение на отрицателния социометричен статус не бяха намерени различия между двете групи.

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Анализът на данните показва, че при изследваните деца преобладават проявите на положителни емоции. Регистрираната от детските учителки най-голяма честота на проявите на веселост съответства на направените по време на посещенията и изследванията в детската градина наблюдения на децата в процеса на занятия и различни дейности. Емпирично получената тенденция на увеличаване с възрастта на броя на взаимовръзките между емоционалните прояви е признак на тяхната засилваща се интеграция, а това от своя страна е предпоставка за формирането на цялостна личност.

Връзката на някои от изследваните емоционални прояви с показателите за интелектуално развитие дава основание да се мисли, че при определянето на последните влияние могат да оказват емоционалните особености на детето и затова резултатите от подобни изследвания винаги трябва да бъдат съотнасяни с продължителните и преки наблюдения на детските учителки, а насоките за по-нататъшна работа да се основават на нееднократни измервания.

Можем да заключим, че двата режима не оказват различно влияние върху интелектуалното развитие на децата, но обуславят различия в социометричния статус и емоционалните прояви. Бяха констатирани по-висок социометричен статус и по-високо самочувствие при нощуващите деца. Доколкото в същото време при нощуващите, в сравнение с приходящите, се наблюдават емоционални прояви, които могат да способствуват за формирането в известна степен на черти на пассивно и зависимо поведение, необходимо е и по-нататъшното провеждане на някои форми на работа предимно с техните родители. Bowlby изтъква, че от решаващо значение за емоционалното развитие на деца, които нямат често контакт с родителите си, са начинът, по който те биват посрещани и приемани при завръщането си в къщи и чувството, с което те отново отиват в детското заведение (8). Briggs се спира на способността на детето да различава истинското внимание, от което то се нуждае, от раздвоеното внимание на родителя, който в мислите си не е с него или решава свои проблеми. Тя дори препоръчва определени тренировки за съследоточаване върху настоящия момент и място (9). Провеждането на периодични срещи (разговори с родителите на децата от детската градина, съместните открити моменти, а също и различни форми на индивидуална работа) ще спомогне за изменението на определени нагласи спрямо общуването и ангажираността с децата у част от родителите (където това е необходимо).

ЛИТЕРАТУРА

1. Божович, Л. И., Личность и ее формирование в детском возрасте, М., 1968.
2. Болев, Л. Н., Н. В. Смирнов, Таблицы математической статистики, М. 1983.
3. Леонтьев, А. Н., Психологичные основы на предучилищная игра, Проблемы на развитии на психикой, София, 1974.
4. Пирюев, Г. Ц. Чанев, Експериментальная психология, София, 1974.
5. Рузская, А. Г., Л. Н. Абрамова, Как относиться к жалобам дошкольников в детском саду, Вопросы психологии, № 4, 1983.
6. Шапина, Й., Критерии детского эмоционального развития, Диагностика психического развития, Прага, 1978.
7. Эльконин, Д.Б., К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте Вопросы психологии, № 4, 1971.
8. Bowlby, J., Child Care and the Growth of Love Penguin Books Ltd., 1979.
9. Gibbs D. C., Your Child's Self-Esteem: the Key to His Life, N. Y. 1970.
10. Izard, C. E., On the Ontogenesis of Emotions and Emotion-Cognition Relationships in Infancy, The Development of Affect, New York and London, 1978.
11. Izard, C. E., The Emergence of Emotions and the Development of Consciousness in Infancy, The Psychobiology of Consciousness, New York and London, 1980.
12. Kagan, J., On Emotion and Its Development: A Working Paper, The Development of Affect, New York and London, 1978.
13. Mehrens, W. A., Lehmann, I. J., Standardized Tests in Education, N. Y. 1975.
14. Yule, W., Child Psychology In: Encyclopedia of Psychology, N. Y. 1979.

SOME ASPECTS OF THE PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN
OF PRE-SCHOOL AGE IN KINDERGARTENS WITH DIFFERENT REGIMES

M. Nikolov

Emotional manifestations of children of pre-school age are investigated in their interrelations and development. A comparison between the groups sleeping in the kindergarten and non-resident groups showed that no difference existed in their intellectual development, but they were different in their sociometric status and emotional manifestations.

Some recommendations for further educational work are given.

ВЪОБРАЖЕНИЕТО И ЧУЖДОЕЗИКОВОТО ОБУЧЕНИЕ

ГАЛЯ ГЕРЧЕВА

Въображението като феномен на човешката психическа дейност е било и остава обект на редица теоретични и експериментално-психологически изследвания. Всички те са породени от сложната му същност като психически процес, който, включвайки се по своеобразен начин в протичането на другите психически процеси — сензорно-перцептивни, мислителни, емоционални, волеви (Натадзе Р. Г., 1; 6, Веккер, Л. М., 2; 262—271, Пецов, Св., 3; 23) — едновременно с това запазва и свои специфични характеристики (Рубинштейн С. Л., 4; 269—283, Выготский 5; 327—349, Коршунова Л. С., 6, Розет И. М., 7).

Общото, което обединява възгледите на повечето изследователи, е тяхната ясна позиция по отношение на това, че въображението е преди всичко преобразуващо отражение на обективната действителност и създаване на нещо ново. Тези два момента характеризират не само творческото преосмисляне на образите, получавани чрез формите на сетивното познание, но и на понятията — с помощта на т. н. абстрактно (С. Л. Рубинштейн), концептуално (Л. М. Веккер) въображение. Нещо повече, съгласно концепциите на някои автори (Л. С. Коршунова, 6, Э. А. Пармон, 8; 28, 34, М. Бабанова, 9) въображението играе определена роля при формирането на понятията. В тази негова функция биха могли да се откроят няколко по-важни момента. Формирането на понятията, извършващо се върху основата на сетивния опит на личността, се предшествува от редица преобразувания на образното съдържание на сетивния материал, осъществявани с помощта на въображението — изменения на взаимовръзките и последователността на елементите на сетивния опит, създаване на нови комбинации, на нови взаимоотношения и т. н. В резултат на всички тези операции, както пише С. Л. Рубинштайн (4; 300), се образува цяла иерархия все по-обобщени и схематизирани представи. В тази иерархия образите на въображението би следвало да се явяват своеобразно промеждугълично звено между представата и понятието. При това, ако по отношение на сетивните образи фантазните образи се явяват по-висока форма на обобщение, то по отношение на абстрактното мислене те служат като необходима сетивна основа.

Своебразие на участиято на въображението при формирането на понятията представлява и неговата икономичност (Л. С. Коршунова, 6; 62), тъй като образите му никога не копират обекта изцяло, а фиксират само отделни характеристики

детайли, които съответстват на целите и задачите на дейността на субекта. По този начин активният подбор на признанията води до създаването на обобщени образи на равнището на сетивното познание.

Голямо е и участието на въображението в процеса на обобщение при образуването на понятия, на които в действителността няма съответстващи реалните пространственно-определенi, конкретни предмети, като например категориите пространство и време, математическите факти и отношения и др. По този повод В. И. Ленин пише, че фантазията е нужна дори в математиката и даже откриването на диференциалното и интегралното смятане би било невъзможно без фантазията (10, 125). Достигането на тези абстрактни категории, а и въобще ефективността на дейността на въображението се определя в голяма степен от възможността му да оперира със словесните изрази за понятията — думите. Думата удоява света на човека (А. Р. Лурия — 11; 40). Докато без думата човекът е имал работа само с онези неща, които непосредствено е виждал, с които е можел да манипулира, то с помощта на езика той може да оперира с предмети, които непосредствено не са били възприемани и които не са влизали в състава на неговия сетивен опит.

От особено значение за педагогическата практика е отчитането на обстоятелството, че думата е словесен израз на понятието и не се отъждествява с него. Този въпрос е изключително актуален за процеса на чуждоезиковото обучение, където съществува опасност от подмяна на усвояването на понятията с повърхностното усвояване на чуждоезиковата лексика.

Както отбелязва Питър Хегболдт (12), още Феликс Франке — един от първите привърженици на реформата в преподаването на чужд език — се опитал да реши проблема за връзката между понятието (П), обозначаващата го дума от родния език (Др) и обозначаващата го дума от чуждия език (Дч). В родния език съществува тясна връзка между Др и П и между П и Др (Др П). При традиционния подход в обучението на чужд език се създават връзките: П Др Дч и обратно Дч Др П, което е твърде неефективно. Необходимо е с помощта на средствата за онагледяване да се формират непосредствено отношенията П Дч и Дч П. Но и Ф. Франке, и П. Хегболдт поставят този въпрос единствено с цел да отпадне употребата на думата от родния език като посредник при използването на чуждия език.

Б. В. Беляев, Л. В. Щерба, А. И. Смирницкий и О. С. Ахманова (13; 51) поставят по коренно различен начин въпроса за изграждането на непосредствена връзка между понятието и неговото словесно обозначение в чуждия език. Те свързват този проблем с факта, че много от понятията, обозначени с думи на родния език, и понятията, обозначени с думи на чужд език, не съвпадат. Това би могло да се обясни с различните материали, социално-исторически и културни условия на живота на различните народи. Различията в материалните, социално-историческите и културните условия на народите обуславят определена специфика в групирането и обединяването на понятията. „Би било чудо, пише Б. В. Беляев, ако при наличието на различни условия на живот различните народи биха мислили с помощта на система от съвършено еднакви понятия“ (13; 40). Всъщност езиковите различия в обединяването и групирането на понятията подчертава особената функция на въображението в усвояването на лексиката и поради това е предмет на психологическо изследване. Чуждоезиковото обучение, едновременно с усвояването на чуждоезиковата лексика, формира у обучаваните и в известен смисъл нова система от понятия. Би могло да се предположи, че в тези условия въображението участва активно в процеса на формирането на понятия. Освен това

въображението изпъква с функцията си на особен „усилител“ на образите на предметите и на техните признания на действие и отношенията, които се включват в съдържанието на понятията, обозначавани с чуждоезиковата дума. Въщност тази функция на въображението придобива особено значение и е благодатно „поле за психологическо изследване“.

В процеса на формирането на понятия в чуждоезиковото обучение би следвало да се отчита и следната особеност на лексиката. Според А. Илиева, Г. Палмер, В. Морис (14: 146) „най-лесно се усвояват думи, които обозначават конкретни предмети, действия, качества и най-трудно думи, които просто не можем да си представим“.

Различен би следвало да бъде и подходът при обяснение на понятийното съдържание на абстрактната и конкретната лексика. В първия случай онагледяването на лексиката би могло да се осъществи предимно на основата на абстрактното, концептуалното въображение, а във втория случай — на нагледно-образното.

От особено значение за понятийното усвояване на чуждоезиковата лексика е създаването на възможности за нейното активно, творческо използване. И в този процес преподавателите се опират най-вече на дейността на въображението в случаите, когато се създават въображаеми разговорни ситуации, изисква се съставяне на изречения с определена дума, допълване на пропуснатите в текста думи, съставяне на разкази по картички и т. н. Използването на посочените и други подобни упражнения в практиката на чуждоезиковото обучение не е достатъчно добре психологически изследвано и обосновано.

От известната ни психологическа литература, в която се анализират особеностите на усвояването на чуждия език, все още отсъства проблемът за участиято на въображението в този процес. Неговото значение изпъква още по-определенено на фона на общоприетото схващане, че използването на езика (роден или чужд), т. е. речевата дейност, по своята същност е творчески процес.

Върху тази основа се разкриват благоприятни перспективи за теоретични и експериментални изследвания на психологическите особености на въображението в усвояването на чуждоезиковата лексика. Такива изследвания могат да разкрият важни страни не само на въображението като психичен феномен, но единовременно с това да съдействуват за повишаване активността на учащите се в усвояването на чужди езици.

ЛИТЕРАТУРА

1. Натадзе, Р. Г., Въображение как фактор поведения, Тбилиси, 1972.
2. Веккер, Л. М., Психологические процессы, т. 3, Ленинград, Ленинградский университет, 1981.
3. Петров, С. В., Въображение и трудова дейност, София, Профиздат, 1982.
4. Рубинштейн, С. Л., Основы общей психологии, Москва, Учпедгиз, 1946.
5. Выготский, Л. С., Развитие высших психических функций, Москва, АПН РСФСР, 1960.
6. Коршунова, Л. С., Въображение и его роль в познании, Москва, Московский университет, 1979.
7. Розет, И. М., Психология фантазии, Минск, БГУ, 1977.
8. Пармон, Э. А., Роль фантазии в научном познании, Минск, Университетское издательство, 1984.
9. Бабанова, М., Мислене и въображение при формиране на нравствените понятия, София, Народна просвета, 1966.
10. Ленин, В. И., Полное собрание сочинений, т. 45.
11. Лурия, А. Р., Язык и сознание, Москва, Московский университет, 1979.
12. Хэгбולדт, П., Изучение иностранных языков, Москва, 1963.
13. Читранго: Беляев, Б. В., Очерки по психология обучения иностранным языкам, Москва, Просвещение, 1965.
14. Илиева, А., За сътношението между методическите категории цел—съдържание—метод в обучението по чужд език, София, Народна просвета, 1984.

Психологът в училището

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ В РАБОТАТА НА УЧИЛИЩНИТЕ ПСИХОЛОЗИ

ДИМО ЙОРДАНОВ

Съвременното българско училище с право може да бъде наречено модерна социалистическа институция за възпроизвеждане на идейно-политическия производителен и творчески потенциал на нацията. Неговата основна функция в социалистическото общество — да подготвя младите поколения за пълноценно личностно осъществяване в производителния труд, в общественото обслужване, в науката и културата — след плодотворните усилия на най-ответствените образователни инстанции е вече радваща, утвърждаваща се реалност. В тези изменения българското училище здраво се доближава до осъществяването на изискванията за многостранно развитие на младото поколение.

Върху тази основа се очертава значението на особена социална потребност — да се осигурява възможно по-пълно и по-задълбочено съобразяване на училището с познавателните, естетическите и нравствените потребности на учащите се със съвременните материални, социални и културни ценностни ориентации на младите поколения.

Такъв подход не означава омаловажаване усвояването на учебното съдържание и формирането на учебната дейност, а повишено внимание към личностната същност на учащите се, към техните многообразни претенции и пъстри съдиби. Въсъщност тази функция на училището извежда на преден план два кръга въпроси: първо — въпросите за дейността на училищните психологи и второ — въпросите за подготовката на квалифицирани психологи за работа в училището.

1. ДЕЙНОСТТА НА ПСИХОЛОГА В УЧИЛИЩЕТО

Още в средата на 40-те години големият френски общественик и психолог марксист Анри Валон формулира три основни задачи на училищните психологи; да изучават способностите на учениците с оглед на професионалното им ориентиране и насочване; да контролират съвместно с учителите ефективността на методите за обучение; да допринасят за психолого-педагогическата адаптация на програмите съобразно умствените възможности на децата. На тази широка теоретико-организационна основа е създадена и функционира сравнително широка мрежа от психологически служби във Франция.

Малко по-късно и с още по-ширака теоретико-организационна основа започна изграждането на мрежа от психологически служби в СССР. У нас е добре известен осъщественият под ръководството на вицепрезидент на АПН на СССР Ю. К. Бабански специален експеримент за разработване модел на училищна психологическа служба. На тази основа беше обобщен значителен теоретичен и организационен опит, който стана благоприятна основа за постепенно проучване на възможностите за преминаване към целенасочено и системно психологическо осигуряване на нашите училища.

Натрупаният в резултат на двегодишният експеримент у нас опит и особено опитът на съветските психологи в теоретичното обосноваване и организационно

осигуряване на дейността на психолога в училището позволяват да се очертаят основните насоки на дейността на психолога в училището и къръгът от задачи, които представляват нейното съдържание. Обстоятелството, че усъвършенстванието на училищното обучение и възпитание се детерминира и от личностни фактори, каквито са интересите, мотивите, потребностите, ценностните ориентации на съвременните учащи се, вече обуславя необходимостта от „изучаване на учащите в продължение на целия период на обучение, разкриване на техните интереси и склонности“ (Вж. О реформе общеобразовательной и профессиональной школы: Сборник документов и материалов, М., 1984). Това най-общо положение позволява да се представят по-определенено същността и спецификата на дейността на училищния психолог като психологическо осигуряване на учебно-възпитателния процес чрез психодиагностика, психопрофилактика и психокорекция за осъществяване целите на комунистическото възпитание на подрастващите поколения.

Мащабният опит на съветските психологи и нашият скромен опит в психологическото осигуряване на учебния процес показват, че дейността на психолога в училището се очертава в няколко основни направления: психопрофилактична, диагностична, корекционна или изправителна и консултативна (Вж. Положение о школьной психологической службе, сп. „Вопросы психологии“, 1985, кн. 2). Естествено е да се приема като водещо по значението си първото направление от дейността на психолога в училището — психопрофилактиката. Основанието за такава оценка произтича от две принципни психологически съображения. Психичното развитие на учащите се е динамичен, противоречив и скокообразен процес на преминаване от един към друг вид водеща дейност с адекватна на нея социална активност на личността. Смисълът на психопрофилактичното направление в дейността на училищния психолог е да осъществи научно обосновано изучаване на водещите дейности на учащите се с оглед съставянето на възможно най-пълна картина на познавателната им активност в учебния процес. Тази „операция“ в дейността на училищния психолог има два непосредствени „адреса“: от една страна, учащите се, които поради специфично стекли се обстоятелства заедно с учебната си дейност като водеща изпълняват още една или две странични дейности и поради това се нуждаят от по-конкретно внимание и грижи на учителите и родителите; от друга страна, учащите се, за които също поради специфично стекли се обстоятелства водещата учебна дейност може да постави непреодолими препятствия в интелектуалното развитие.

Водещото значение на тези два момента в психопрофилактичната дейност на училищния психолог, наред с редицата съображения, се обуславя главно от необходимостта да се осигури както от самия него, така и от учителите, родителите и от ръководителите на обществените организации необходимият индивидуален подход и в едната, и в другата посока.

Следващото по значение направление в дейността на училищния психолог е диагностичното. Неговото осъществяване в училищното обучение по общоприетото разбиране се свързва с изучаване на психичната готовност на 6—7-годишните деца за постъпване в училище, за прехода от началната училищна степен на обучение в средната и от средната в горната. Психодиагностиката има много важно място при разкриване причините за изоставането на учащите се в учебния процес, а така също и на емоционалните, и на личностните особености на децата, изпитващи определени затруднения в учебната дейност.

Обект на диагностичната дейност на психолога в училище е също така формирането на социална активност на личността и признаките на нарушения на междуличностните отношения между учащите се.

Диагностичното направление в дейността на училищния психолог е не само най-трудно за осъществяване, но има и най-голям рисков момент, тъй като се отнася до установяване степента на интелектуалните и личностните неблагополучия в психичното развитие на учащите се. Както е известно, към подобен род констатации не само родителите, но и в не по-малка степен и учителите са особено чувствителни. Отбранителната реакция е напълно обяснима, особено като се има предвид склонността към прибързани заключения върху основата на изследвания с методики за психични измервания без оглед на дейността, която стои зад изпълнението на интелектуалния тест.

Много важно място в дейността на училищния психолог заема корекционното направление. Всъщност това, което реално утвърждава доверието и престижа на училищния психолог пред учениците, учителите и родителите, е компетентна намеса в интелектуалното, емоционалното и собственото личностно развитие на учащите се, оказали се поради непредвидени обстоятелства пред непреодолими прегради. Корекционната работа е специфична и в друго отношение.

Съвременната и ефикасна намеса в психичното развитие на учащите с оглед отстраняване на функционално възникнали отклонения изисква да се състави програма с психологическа и с педагогическа част. Нейното съставяне изисква съвместни усилия на училищния психолог и на учителите, а се изпълнява непосредствено от учителите и родителите. Всъщност като цяло корекционното направление в дейността на психолога в училището изисква непосредствено участие на учителите, което е предварителна гаранция за нейната ефективност.

В дейността на училищния психолог особено внимание заслужава консултивното направление. Неговото значение изпъква още повече, като се има предвид общоконсултивният характер на цялостната дейност на психолога в училището. Особеност в работата на психолога по това направление е, че той има възможност да проникне в интимните сфери на учащия се. Това, за което ученикът не желае да говори с родителите си, а още по-малко с учителите, без стеснение ще може да сподели с психолога.

Добре е известно, че младият човек има нужда от психическа опора. В случая не се оспорва, нито пък се омаловажава значението на колектива или на неформалната малка група. Консултивната дейност на психолога особено ясно се очертава по отношение на професионалната насоченост на учащия се. Формирането на реална положителна нагласа у отделния ученик към възможната и допустима за него професия е изключително важна част в цялостната дейност на психолога в училището. Този въпрос е един от най-трудните в дейността на училищния психолог и очевидно заслужава да се организира за него отделна кръгла маса и да се обсъдят задълбочено както постигнатите успехи, така и нерешените от гледна точка на психологията проблеми.

Пълноценното осъществяване на дейността на психолога в училището по анализираните накратко направления изисква да се очертаят неговите основни задължения и права. В общи линии те бяха разработени в квалификационната характеристика, по която се осъществяващо двегодишният експеримент, а така също са формулирани и в проекта за статут на училищната психологическа служба в СССР (вж И. В. Дубровина, А. М. Прихожан, Положение о школьной психологической службе, сп. „Вопросы психологии“, 1985, кн. 2), затова отделно на тях няма да се спирате.

Анализът на основните направления в дейността на психолога в училището и произтичащите от тях задължения определено извеждат на преден план проблем-

мите за подготовката на психологическите кадри за пълноценно осъществяване в системата на народното образование и в частност в училищното обучение и възпитание.

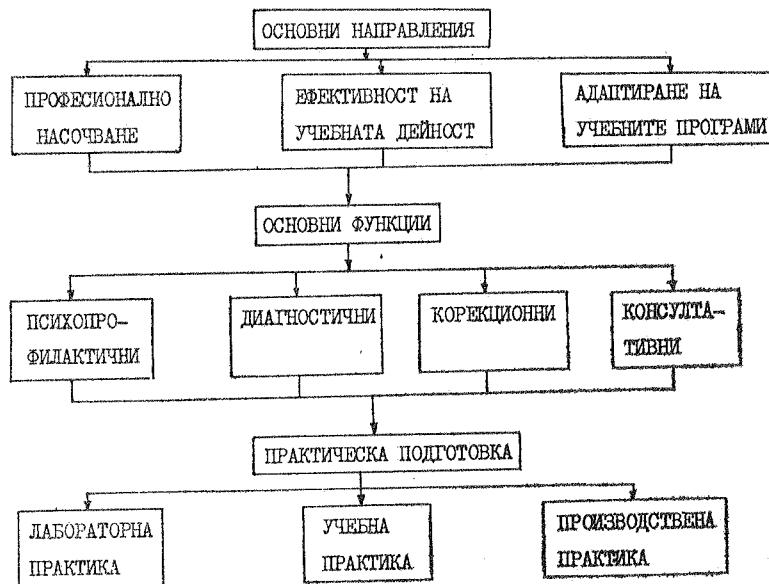
2. ПОДГОТОВКА НА КВАЛИФИЦИРАНИ ПСИХОЛОЗИ

В учебния план на специалност „Психология“ за тристепенно обучение, който бе утвърден в началото на миналата учебна година, е записана квалификационната характеристика на психолога.

Една от областите, в която се осъществяват младите специалисти, е образованието. В случая не става дума само за преподавател по психология, а за „психолог в системата на образоването“, в това число и в училището.

Масшабите на психологичното осигуряване на различните сфери на обществената дейност в нашата страна налагат да се съобразяваме с реалните потребности от млади специалисти, психологи. Това изиска квалификационната характеристика на специалиста-психолог да включва в еднаква степен и другите сфери на обществената дейност, за които е необходимо психологическо осигуряване.

Специалните психологически дисциплини, които са включени непосредствено в подготовката на училищния психолог, са възрастовата психология I и II част, психологията на обучението, психологията на възпитанието, психология на уч-

Фиг. 1

телската професия, методика на обучението по психология. Наред с обширните курсове по тези дисциплини, подготовката на училищния психолог се осъществява и чрез изучаването на медицинска психология, патопсихология, психология на личността, социална психология, съдебна психология, педагогика, социология. Тази специализирана психологическа подготовка се надстройва над получаващите преди това широки познания в областта на психологията на познавателните

процеси, експерименталната психология, история на психологията, физиологична психология, антропология и др.

В подготовката на психологите за работа в ЕСПУ трябва в учебния план на специалност „Психология“ да се провеждат теоретични и практически курсове по психоdiagностика, психологическа корекция или психотерапия и психологическа консултация, ориентирана към специалните задачи на училищното обучение и възпитание.

Особено внимание следва да се обърне на практическата подготовка на психологите за работа в училището. Тя се осигурява най-напред от системните курсове по педагогическа психология, възрастова психология, експериментална психология, социална психология и психология на личността. Предимството на тези дисциплини е в това, че покриват непосредствено психопрофилактичните, диагностичните, корекционните и консултативните функции на психолога в училището. Освен това те позволяват да се осъществяват диференцирани практически програми за изучаване на учениците с оглед на професионалната им насоченост, за поддържане, съвместно с учителите, на ефективността на учебния процес и за оптимално съгласуване на учебните програми с умствените възможности на учениците.

Практическата подготовка на психологите трябва да позволява да се осъществяват едновременно и четирите функции на психолога във всяко от посочените направления. Тази вътрешна взаимозависимост може да бъде илюстрирана с помощта на схематичен модел за практическата подготовка на психологите за работа в училището.

Осигуряването на такава подготовка предполага същевременно по-нататъшно усъвършенстване на сегашния учебен план с оглед психологическото осигуряване на системата на народното образование.

В помощ на практиката

НЯКОИ ПСИХИЧЕСКИ ОСОБЕНОСТИ НА ГЛУХОНЕМИТЕ

ВЕНЕЛИН ИВАНОВ

Преди да пристъпим към разглеждане на въпроса за психическите особености на глухонемите, трябва да бъде изяснено понятието „глухоням“, което има свое определено съдържание. „Глухоням трябва да наричаме този човек — пише съветският сурдопедагог Ф. А. Рау, — който вследствие на вродена или настъпила в доречения период глухота е останал ням, а също така и този, който вследствие загуба на слуха, получена в периода на формирането на речта, я е загубил и е останал ням.“

От това определение става ясно, че глухонемият е човек, който е глух и поради това, че не чува речта, не е могъл да се научи да говори. Следователно глухотата е първичен дефект, а немотата е последица от нея.

Обучаваните глухонеми деца овладяват в по-добра или в по-слаба форма словесната реч. Те се научават да говорят, да четат и да пишат, следователно те вече не са глухонеми, а само глухи. Тъй като сега само единици глухонеми оста-

ват необхванати от задължителното обучение, ние нямаме основание да говорим за глухонеми, а за глухи. Сега понятието „глухоням“ се употребява по традиция. И понеже науката борави с типичните, а не с единичните случаи, правилно е да се използва терминът „глух“, като имаме предвид онния глухи, които са били или са учащи се в специалните учебни заведения, където усвояват словесната реч.

Независимо от това дали глухото дете постъпва за обучение в специалното училище или остава да се развива при домашни условия, то се отличава със своеобразни нервно-психически особености. Лишено от изключително важния анализатор — слуха, неговият контакт със социалната среда, с целия окръжаващ го мир остава ограничен. Именно това дава своето неблагоприятно отражение за формиране на особеностите в психиката му.

Особеностите в психиката на глухите са обуславяли отношението на обществото към тях. Този въпрос има своя история, неразрывно свързана с развитието на идеите и възгледите върху психичния живот и дейността на човека, с развитието на науката или с характера на типичните за отделните обществено-исторически формации отношения. В миналото отношението на обществото към глухите е било крайно отрицателно. Причината за това е била не само ниската степен на развитие на естествените и обществените науки, но и крайно реакционните възгледи на църквата, която е считала глухотата за „божие наказание“ и е била против всяка намеса за подобряване участта на глухите, предопределена от бога. В Спарта например се е прилагало физическо унищожаване на дефективните деца. Дори такива умове на древността като Хипократ и Аристотел са считали глухонемите за неспособни за обучение и усвояване на знания. Средновековието напълно е отричало правото на глухонемите за елементарно нормален човешки живот. Църквата ги лишавала от правото на причастие и конфирмация. Буржоазията ги е експлоатирали като евтина работна ръка. Линднер (Германия) твърди, че глухонемият е образец на натурално примитивен човек, че преди да бъде обучаван, той трябва да се разглежда като човекообразно животно, което няма повече разум от орангутана или слона.

В противовес на това не са липсвали и прогресивни и хумани съвращания за лишените от слух и говор. Още в XVI в. Педро де Понсе и Иероним Кардан реабилитират глухите и доказват, че те са надарени с разум и подлежат на развитие. През XVIII в. Шарл Мишел де л'Епе основава първото в света специално училище за глухи и учениците му постигнали високи образователни резултати. Много руски специалисти, като Флери, Лаговски и др., също така отбелязват широките потенциални възможности за развитие на глухите.

Глухороденото или ранооглушалото дете възприема и опознава света посредством зрителния, кинестетическия, обонятелния и вкусовия анализатор. При формирането на представата за света на него му липсва един важен компонент — акустичната съставка. Липсва му също така и безкрайно широкото и изключително важното въздействие, което се получава чрез втората сигнална система — въздействието на песента, на приказките, на словото, липсва му широкият кръг от знания, които всяко чуващо дете получава, когато започне да дава въпроса: „Зашо?“

Няма съмнение, че своеобразието при формирането на познавателните процеси усещания, възприятия, памет, мислене и др., породено от липсата на слух, дава своето неблагоприятно отражение и върху емоционалния живот на глухите. Известно е, че психическата дейност на човека не се свежда само до безстрастно опознаване на обективната действителност. Човекът винаги има едно или друго отношение към онова, което възприема и това отношение намира своя израз в чувствата, които са своеобразна форма на отражение на действителността.

Малкото глухородено дете, както и всяко малко дете, идва на света със своите вродени усещания за глад, жажда, болка и др., които са свързани с неговото биологическо съществуване. По-нататъшното развитие на чувствата на по-високо равнище, каквото са социално обусловените чувства, зависи от условията на живот и от възпитанието на детето.

Глухороденото и ранооглушалото дете, преди да постъпи в специалното училище, живее затворено в тесния кръг на своето семейство. Притокът на информация и източниците на различни чувства са много ограничени. До него не достига емоционалното въздействие нито на музиката на люлчината песен, нито ласкавият глас на родителите и естествено чувствата му остават бедни. То живее под въздействието на непосредствените предметни дразнители, на вещите, на техните свойства и явления, възприемани визуално.

Развитието на чувствата у глухите бива възпрепятствано на първо място от липсата на експресивна реч, която е не само могъщ социален източник на чувства, но и фактор за тяхното развитие. Липсва и регулиращата функция на импресивната реч, а това води до невъзможност за речево изразяване на възникващите преживявания.

Като средство за установяване контакти с обкръжаващата среда у глухите се развива така наречената мимико-жестикулаторна реч, която на първо време е ограничена и се състои от показателни и изобразяващи жестове. Тя се отличава с неопределено и многозначност на жестовете със слаба комуникативна функция и редица несъвършенства, поради което с нея не могат да се изразяват по-отвлечени понятия, по-сложни чувства и желания. И макар че тази недостатъчност на комуникативната функция на мимико-жестикулаторната реч до известна степен се компенсира с пресилени външни изрази на чувствата, с усилено жестикулиране и с много мимични и пантомимични движения, с излишни изблици на плач, смях и афекти, тя си остава ограничена. За да може да изпълнява ролята на почти пълноценно средство за социално общуване, тя трябва да претърпи въздействието на езиковото обучение и да стигне до жестове от по-висша категория, каквото са обрисуващите и символичните жестове, а също така и благотворното влияние на дактилологията.

Типичните за глухите пресилени външни изрази на преживяванията дават основание на някои автори да говорят за афектен характер у тях. Това не винаги е основателно. То се дължи повече на стремежа чрез движенията и мимиките да се постигне по-добра разбираемост на преживяването или на събитието.

Моралните чувства и преживявания са възможни само при по-висока степен на интелектуално развитие, при наличието на съзнателно отношение както към собствените действия и постъпки, така и към обкръжаващите. В основата на моралните чувства лежат взаимоотношенията на личността със заобикалящите я и моралните понятия и убеждения, доколкото те могат да се формират при наличието на ограничена реч. Действително и при необучаваните глухонеми с течение на времето и под влиянието на житейските наблюдения се формира понятие за това кое е добро и кое е лошо, кое е справедливо и кое — несправедливо, но това винаги носи отпечатъка на собствения опит и преживяване. Все пак то е указание, че нравственото развитие подлежи на усъвършенствуване и че е достъпно за глухите.

И все пак какви са своеобразията в психическото развитие на глухите?

При решаването на този въпрос трябва да се има предвид, че глухото дете е човешка ражда и в него са вложени същите потенциални възможности, каквото притежава и чуващото дете, че неговата психика подлежи на развитие така, както

всяка човешка психика. Естествено, при глухите поради ограничения контакт със социалната среда във връзка с липсата на слух — един от водещите анализатори — ще са налице и някои особености.

Най-съществената особеност в психиката на глухите без съмнение е това, че у тях поради липсата на слух компенсаторно се развива зрителният анализатор. Глухият човек е човек на зрението. Чрез него той се ориентира в обкръжаващия свят, чрез него възприема богатството на багрите, движенията, положенията, разположението и действията на предметите и явленията. От очите на нечуващия не отбягват нередности в облеклото и в поведението на събеседника, той улавя всяка мимика или гримаса, всяко изражение на радост или беспокойство. Чрез зрението глухият възприема не само движенията на ръцете или изобразяването на буквите от дактилията азбука, но също така и движенията на говорните органи при разговорната реч (отчитане от устните).

Основната задача на сурдопедагогиката при учебно-възпитателния процес с глухите е тяхната демутизация, преодоляване на вторичния недостатък — немотата. Това става с помощта на зрението и осезанието. Словесната реч се формира, като глухото дете зрително възприема положението на говорните органи при учленението на отделните звукове, а чрез осезанието възприема вибрациите при специфичното фониране на всеки звук. В процеса на обучението осезателните възможности на длани и пръстите на ръцете се развиват до такава степен, че могат да служат като коректор за правилно произношение.

Глухите не могат самостоятелно, без специално обучение, да усвоят втората сигнална система. При това обучение дейността на зрителния и на кожния анализатор, особено на неговата осезателна функция и вибрационното усещане, се усъвършенствуват и стигат до такова равнище, което осигурява на човека достатъчна ориентировка в обкръжаващия го мир и възможност да заеме място в производствения живот наравно с чуващите. Както е известно, психическата дейност на всеки индивид зависи от пълноценността на строежа и функциите на главния мозък. Направените изследвания от Щерн не са установили никакви анатомоморфологически изменения в строежа на мозъка на глухонемите и това се потвърждава от много факти в живота. Глухотата на К. Е. Циолковски не е била пречка той да създаде теорията за проправяне път между звездите, слепоглухоняматата О. И. Скороходова можа да стане научен сътрудник в Института по дефектология в Москва, глухата Урбанова в Чехословакия се изяви като блестяща балерина, а глух японец усвои 11 чужди езика. (При разглеждането на проблема за потенциалните възможности на глухонемите в тяхното число не бива да се включват онни глухонеми, които са прекарали менингит или други тежки заболявания и вследствие на това имат допълнителни увреждания и снижение на нервно-психическата дейност).

Някои считат глухите за мнителни и лесно раздразнителни. Те имат известни основания, защото, изолирани от света на звуковете, глухите не винаги могат да разберат за какво се говори в тяхно присъствие и дали разговорът случайно не ги засяга, а също така и непрекъснатата необходимост зорко да наблюдават всичко около себе си, което повишава раздразнителността им.

Характерна за глухите е и една друга особеност. Тъй като те още от малки винаги се опират на помощта на някого около тях, така се привързват към човека, който им е бил в помощ, каквито са родителите, учителите и приятелите им, че им остават докрай верни и предани.

Приемайки потвърдената от практиката и от живота истина, че глухият човек има всички потенциални възможности за развитие и че в основни линии

неговият психически живот протича по закономерностите, по които се развива психиката на всички хора, стигаме до извода, че той е пълноценен човек с ония характерни особености, които му е наложила глухотата. Благодарение на корекционно-компенсаторната дейност на запазените анализатори и на благотворното влияние на специалното обучение и възпитание глухите овладяват втората сигнална система и стават пълноценни участници в социалистическото изграждане на родината ни.

Рецензии

СОЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ В ТУРИЗМА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ИКОНОМИСТА

В областта на туризма психологията е завоювала известни позиции, могат да бъдат посочени заглавия на монографии, сборници и статии, в които се третират психологически въпроси на туристическата дейност. Отпечатването на учебник¹, предназначен за студенти от специалността «Международен туризм» при ВИНС «Д. Благоев», Варна, е похвална инициатива. Авторите сбъто и с усет за мярка са включили и разработили най-значимите въпроси в областта на туристическата дейност.

От общо 16 глави 9 са формулирани и разработени като въпроси на психологията в туризма. Авторът на тези глави, след като въвежда читателя в психологията и нейния предмет и след като изяснява в глава втора предмета на социалната психология, в следващите 7 глави анализира въпроси като мотивацията в туризма, прави опит да разкрие личността на туриста от различни нации, разглежда въпроси на психологията на обслужването и търговията в туризма, професионалната етика и контактите в туристическата

сфера, за да приключи с професионалния подбор и развитието на кадрите. Видно е, че централно място в учебника заемат психологическите въпроси на туризма, за което психологите могат да благодарят на икономистите, че смело навлизат в областта на социалната психология.

Като посочваме необходимостта от такъв учебник за студенти в областта на туризма, необходимо е да обърнем внимание на автора за някои непълноти и неточности, които могат да се имат предвид при второ издание. Първият въпрос, който прави впечатление на читателя, се отнася до смесването на проблеми на два от основните дялове на психологията — социалната и трудовата психология. Почти всички глави са формулирани като социално-психологически, а обект на анализ са въпроси главно от психологията на труда. Например в осма и девета глава се разглеждат въпроси, които принадлежат към трудовата психология, в глава четвърта се разглеждат въпроси на народопсихологията. Тази диспропорция между формулировка на заглавия и съдържание смущава читателя и не подпомага подготовката на студентите. Приемливо би било, ако заглавието на учебника се формулира

¹ Социална психология и организация на обслужването в туризма", изд. „Г. Бакалов", Варна 1985 г., авторски колектив.

«Психологията и организацията на обслужването в туризма». Въпросите, които се разглеждат в учебника, при надлежат не само към социалната и трудовата психология, но и към народопсихологията, към общата психология.

Втората ни бележка се отнася до непълнотата на този раздел, например не е включен проблемът за психологията на реклами, един от най-много разработените проблеми в чужбина, а отчасти и у нас¹. Незначително място в учебника е отделено и на проблема за професиограмите и психограмите на професиите в туризма. В глава девета е формулиран параграф „Професиограма“, без да е представена нито една професиограма. А такива професиограми и психограми у нас са разработени на професиите екскурзовод, сервитьор, готвач, администратор на хотел, продавач, кореспондент,² разработени са и психограми на същите професии³, отпечатана е и методика⁴ за разработка на професиограми.

Съществуват непълноти и неточности в текста, на някои от които ще обърнем внимание. Още на с. 6 са допуснати неточности, които не се прощават и на студентите по време на изпит. Психичните състояния, психичните свойства и психологията на личността не са разграничени, не е ясно какво се включва към тези раздели на психологията. На с. 10 общометодологическите принципи са смесени с частичнометодологическите, относящи се към отделни процеси и всички заедно са поднесени като методология на психологията. На с. 26 потребността се разглежда не в контекста на психологията, а като чисто социално явление; на с. 28 се посочва, че волята пре-

върща мотива в подбуда; на същата страница навикът е сведен до условния рефлекс; на с. 40 формирането на нациите е обяснено твърде елементарно; за характера се посочва, че се разглежда описателно по отношение на националните особености (Ирландски психолози са направили справка по проблема за характера и посочват 650 заглавия). Таблицата на с. 64 и посочените към нея психични процеси — внимание, памет и др. — не са диференцирани по отношение на свойствата им, за да се свържат с изискванията на професията. На с. 70 социалните стереотипи, от които хората се ръководят, са сведени до ръста, цвета, пантомимиката, а на следващата с. 71 се посочва следното: «Счита се, че умните хора имат високо чело, че квадратната брада е израз на силна воля, че твърдите коси означават непокорство в характера, че пълните са добродушни и пр. Това са верни неща, но едва ли могат да се прилагат безрезервно към всеки непознат.»

Неправилно са включени стартовите и предстартовите психични състояния в главата за професионалната етика.

Като непълнота в учебника може да се посочи и липсата на позовавания на авторите на постиженията в психологическата наука. Не се цитират съветски, български и други автори.

При едно второ издание желателно е да се прецизират изрази като психолозите казват (с. 95), председателят на събранието е изключително важна фигура (с. 95), борави (с. 11), служителят трябва да знае с какъв човек има работа (с. 71), втълпяване (с. 89), уреждане (с. 93). Подобни изрази могат да бъдат посочени още не малко.

При прочитането на главите, в които се интерпретират психологически въпроси на туризма, се остава с впечатление, че авторът е бързал в писането, липсва анализ, няма задълбоченост. Необходимо е да се навлиза в същността на явленията, в случая туристи

¹ Виж сборника „Теоретична конференция по проблемите на реклами“, С., 1972.

² Професиограми, изд. НП, 1973.

³ Психограми, С., 1974

⁴ Методика за разработка на професиограми, С., 1973.

ческата дейност, а не да се пришиват общопсихически постановки към отделните етапи на тази дейност. Ограниченият брой норматив от часове вероятно е дал своя отпечатък върху съдържанието и подбора на материала в главите, но независимо от това не следва да се пренебрегва науката. Затова при второ издание трябва авторите да навлязат по-пълно в психологията на туристическата дейност, за да може учебникът да се търси и да се ползва пълноценно от студентите.

Като отбелязваме непълноти и конкретни неточности към някои от главите на учебника, посветени главно на психологическите въпроси на туризма, необходимо е да отбележим, че тези пропуски не дават облика на учебника. Той притежава редица достойнства. Трябва да се има предвид, че в България психолозите още не са написали учебник по социална психология за студентите, специалисти в тази област. Похвална е инициативата на издавателство «Г. Бакалов» — Варна, че от-

печатва учебник, с който студентите от посочената специалност ще могат да навлязат в психологията. Трябва да се има предвид, че това е първо издание на такъв учебник и авторите му ще имат възможност да огледат непълнотите, за да ги отстраният в следващите издания. Може да се посочи, че с проучването на учебника студентите получават възможност да се запознаят с въпросите на социалната психология в туризма. В областта на туризма социалната психология и психологията на труда, в това число и въпросите на народопсихологията, разкриват богати възможности за студентите. Предполагаме, че те с интерес възприемат лекциите, в които е застъпена психологията на туризма. Много са въпросите в туризма, които изискват психологически проучвания, чиито резултати могат да бъдат включени за обогатяване на лекциите, в това число и за насищане на учебника с факти при второто му издание.

TP. ТРИФОНОВ

Научен живот

ЗА ПСИХОЛОГИЯТА В РАЗВИВАЩИТЕ СЕ СТРАНИ

Понятието за развиващите се страни, или както още се наричат страните от Третия свят, не е точно определено. Но за целите на това изложение ще се приеме, че в неговия обсег се включват главно тези страни, които до не-отдавна са имали колониален статут и сега вече имат национална и държавна самостоятелност. Това са редица държави в Африка, Азия и Латинска Америка.

Макар подведени под едно общо наименование, тези страни се различават чувствително. Разликите им

произтичат от няколко обстоятелства: а) те зависят от това, под чие колониално владичество са били по-рано, което може да е било в различна степен на държавно и културно равнище и което е водело различна колониална политика; б) определя се от продължителността на времето на самостоятелно съществуване след ликвидирането на колониалния режим, от което в голяма степен зависи равнището на сегашното развитие; в) важна роля има и това какъв обществен строй е установен в свободната страна, доколко той дава възможност за освобождаване от предишната зависимост или тя продължава под никаква форма; г) във връзка

¹ Върху основата на материали, публикувани в International Journal of Psychology, vol. 19, № 1-2, 1984 г.

с това се намира и какви са политическите, икономическите и културните влияния, които играят роля в настоящото развитие на страната.

От тези обстоятелства се определя до голяма степен състоянието на науките, включително и на психологията в тези страни. Трудно е да се подведе под един знаменател това развитие във всички развиващи се страни. Все пак има някои сравнително по-общи белези за състоянието на психологическите науки, както и други специфични за всяка страна.

Общите проблеми за тези страни се намират в това как да се освободят от досегашните влияния и как да отразят продължаващите и през периода на свободно съществуване въздействия. Тези два свързани помежду си проблема се решават по различен начин в зависимост от посочените по-горе обстоятелства.

Според преценката на един от видните представители на психологията в една от страните на Третия свят — Дурганд Синха от Института за социални проучвания в Патна (Индия) — психологията в Западния свят има напредък при разработката на много проблеми, но е изостанала по отношение на проблемите за социалните промени и развитието на народите. А тъй като това са актуални проблеми на развиващите се страни, тази психология има ограничено значение за тях. Според този автор психолозите на Западния свят са анализирали главно индивидуалните фактори като личност, атитюди, мотивация, възприятия, но проблемите за социалните промени и националното развитие са останали неразработени. Психологията има да играе важна роля в развитието на страните от Третия свят, което има бързи темпове. Тяхната задача не е само да се увеличава националният доход на глава от населението, но и да се постигне икономически напредък при социална справедливост. Това изисква не само

изграждане на някои икономически инфраструктури, но също общо модернизиране на социалния живот, на институтите, на семействата, отношенията, ценностните системи — въобще голяма програма за социални промени и трансформиране на цялото общество.

Същевременно в страните на Третия свят се явяват и проблеми в личния и в обществения живот, които изискват психологически подход при решаването им — увеличена нестабилност на живота, повишаване на случаите на самоубийства, алкохолизъм, отчуждаване, промяна в равнището на аспирациите, професионална нездадоволеност, психосоматични заболявания и други форми на индивидуална и социална нестабилност.

Според Синха психолозите в тези страни трябва да се концентрират върху три важни задачи: а) анализ на факторите, които благоприятстват промените, б) факторите, които им пречат и в) определяне пътищата за избягване на последиците от бързото развитие. Психологията може да допринесе за проследяване влиянието на междуцинните процеси между социалните, структурните и индивидуалните фактори, за да се разбере ролята на улесняващите и задържащите фактори. Например в Индия въвеждането на улеснения за банкови заеми в селските райони не е довело непосредствено до тяхното използване не само поради бедността на селяните, но и поради някои психологически техни ограничения, традиционни възгледи и отношения, които действат като такива междуцинни процеси и фактори.

Влиянието на психологията в тези страни според автора се ограничава поради следните обстоятелства:

1. Съвременната психология, развита в Западните страни, е внесена «на едро», без да се имат предвид особеностите на живота в тези страни, 2) психологическите факти и теории са създадени

при специфичните условия на индустриалното общество с неговите черти на обезличаване, универсализиране и съответни идеи, отношения, вярвания, 3) ориентирането на западната психология предимно към индивидуалните характеристики, а не към социо-структурните фактори, 4) отдалечаването от комплексните социални проблеми, което се свързва с моделирането на западната психология с оглед характера на математиката и естествените науки, 5) повечето от развиващите се страни са съставени от малки, твърде различни етнически, лингвистични и културни общности.

За стремежа на индийските психологи да преодолеят тези пречки и да се приближат към проблемите на страната могат да се посочат някои от разработените проблеми, върху които вече са публикувани трудове. Самият Д. Синха, който има водеща роля в психологията, е публикувал трудове сам или в съавторство върху следните проблеми: мотивационен синдром у селяни при високо агро-икономическо развитие; анализ на мотивите у прогресивни фермери; ориентация и атиitudes на социалните психологи в развиващите се страни; младият и старият: ценностите на индийските младежи и др.

Характерно за обхватата на психологията в Индия е това, че там има около 20 психологически организации, които са диференциирани според различните клонове на психологията и областите на приложение. Основно място между тях заема Индийската психологическа асоциация, в която членуват повече от 600 души.

Друг пример за състоянието на психологията в страните на Третия свят може да се посочи Мексико, която има сравнително високо равнище както в общото си социално-икономическо, така и в културното си развитие. Характерно е сравнително ранното институционализиране на психологията,

което създава условия за нейното развитие. Още през 1923 г., около 12 години след Мексиканската революция (1910 г.), се създава първият отдел за педагогическа психология и здраве, който наскоро след това става Национален институт по педагогическа психология, на основата на който се развива Националният изследователски педагогически институт (1971), включващ и отдела «Психопедагогика». През 1970 г. преподаванията по психология се обособяват отделно от факултета по философия и през 1973 г. се учредява специален факултет по психология. Паралелно с това се основават други 40 висши учебни институти, в които се дава университетско образование по психология. Учредява се също Национален съвет за образованието и изследванията по психология, който има ръководни и координационни функции.

Учредява се и Мексиканска организация по психология, която провежда три национални конгреса — през 1967, 1979 и 1982 г. В тях са участвали членове на ръководството на Международния съюз по психология. В Мексико също са състояли и четири от 18-те конгреса на Интерамериканското общество по психология (1954, 1957, 1961 и 1967). В началото на м. септември 1984 г. там бе организиран XXIII световен конгрес на Международния съюз по психология. Наред с педагогическите списания, в които се публикуват психологически материали, издава се и специализирано списание „Revista de Elsensanze e Investigacion en Psicologia“.

Всичко това говори за значително развитие на психологията в Мексико, което се изразява и в преподавателската и изследователската работа в тази област на знанието. Очертават се три направления на психологическите изследвания — първото под ръководството на Раул Хернандец-Реон е в областта на невропсихологията, второто под ръководството на Роджелио Диаз-Гереро работи в областта на

междуултурните изследвания на детското развитие и проблемите на психологията на личността. През 1963 г. този автор основава Център за изследвания в науките за поведението при изчислителния център на Националния университет на Мексико. През 1973 г. този център се отделя от Университета и се създава Национален институт за науките за поведението и общественото мнение. Сътрудниците му са извършили редица изследвания върху психологически проблеми на Мексико, а сега се извършват лонгитюдни междуултурни проучвания върху проблема за взаимоотношенията между майката и детето, както и върху икономически проблеми на селски райони. Институтът е център на международното проучване върху ролята и статуса на жените в четири страни: Турция, Франция, Мексико и САЩ.

Третото направление, в което участвуват както мексикански психолози (Г. Давило, А. Милан, М. Макоби), така и германският психолог Ерих Фром, обхваща проблеми на социалната и клиническата психология и организира комплексно изследване на населението в едно мексиканско село.

По-възрастните психолози са получили подготовка в университети главно в САЩ и все още са под влиянието на науката там. В по-ново време обаче влиянието на школите от развитите страни е по-разнообразно.

В статията на Гереро за влиянието върху мексиканската психология се дава обща сводка на тематиката, която е разработена там в следните 12 категории: 1) физиологична психология, невропсихология, психофармакология; 2) действени изследвания върху образователни и социални програми; 3) психология на селищата и умствена хигиена; 4) криминалистична психология; 5) социална психология; 6) педагогическа психология; 7) клиническа психология, 8) експериментален анализ на поведението; 9) когнитивна дейност;

10) развитие на детето; 11) трудова, индустриска и организационна психология; 12) история на психологията в Мексико.

Въпреки че авторът съобщава, че се дава професионална консултация от психолозите при решаване на проблеми на държавни и частни институции, все още те не са допринесли съществено за националното развитие в сравнение с приносите на другите науки.

В много от новоосвободените страни на Африка психологията се развива сравнително твърде интензивно. В статията на М. О. А. Дурояе от Университета в Лагос (Нигерия) се изтъква ролята на психологията при решаване на редица практически задачи, на първо място между които е задачата за подбора в учебните заведения. Този подбор се е налагал поради това, че дори за средните училища кандидатите са повече, отколкото са възможностите за тяхното обучение. За тази цел на първо време са били използвани западни тестове, обаче се е констатирало, че те не са подходящи. Затова се е по-добра работа за адаптирането на тези тестове и за създаване на нови методики. В западните африкански страни е създаден Западен африкански екзаменационен съвет, който прави изследвания в тази насока. Подобна работа се извършва и в други африкански държави — Замбия, Зимбабве, Уганда и др. Използвани са главно Прогресивните матрици на Рейвън и Свободният от културни влияния тест на Кятъл.

Значително по-напред е състоянието на психологията в страните на Близкия Изток. Например в някои от държавите на Персийския залив (Бахрейн, Кувейт, Катар, Саудитска Арабия и Съединените арабски емирства), които са получили политическа независимост в началото на шестдесетте и седемдесетте години, се преподава психология в техните университети. В Кувейт студентите по психология са задълже-

ни да изучават: увод в психологията, психология на развитието, социална, експериментална, аномална психология, психодиагностика, изследователски методи, клиническа, индустриална психология и психология на личността. Освен това те могат да избират други четири предмета между предложените дванадесет. Подобно е положението и в другите страни. Наред с общопристиите дисциплини на европейските университети, в арабските страни се включват и някои специфични за тях дисциплини: психологически въпроси в Корана; психологически пручивания на Арабския свят. Предлагат се също някои дисциплини с приложен характер, които се отнасят до лицата с отклонения от нормалното психическо развитие и до старите хора.

По-особено място заема най-голямата азиатска страна — Китай, в която още през 1917 г. в един от университетите се предлага първият курс по психология, а през 1921 г. се основава Китайското психологическо дружество. До годината на установяването на Народната република Китай (1949) има само «вносна» психология главно от Европа и Америка. След това се правят опити за изграждане на психологията на диалектико-материалистическа основа, като изследванията се насочват към проблемите на социалното и културното развитие. Пътят на това развитие не е бил гладък, тъй като през годините на «културната революция» се е подела кампания и против психологията, която се обявява като буржоазна псевдонаука и се премахва нейното преподаване. След прекратяването на тази «революция» през 1976 г. се възстановяват както преподаванията, така и изследванията в областта на тази наука.

Главните области на изследвания, подети още преди годините на «културната революция», се възстановяват и продължават. Правят се изследвания върху познавателните процеси, по-спе-

циално върху различните усещания и възприятия за величина и разстояние, върху нервните и биохимическите основи на паметта и ученето, проблеми на мисленето, понятията за число, цвят, форма, причина и следствие у децата. Разработват се и проблеми на клиничната и педагогическата психология. Но главното внимание се насочва към приложните аспекти на психологията, като се поставят задачи във връзка с така наречените четири модернизации — на индустрията, земеделието, науката и техниката и на от branata.

На тази основа се поставят цели за изграждане на такава психология, която да отговаря на китайската култура и на нуждите на социалното и индустриалното развитие. Възстановява се и правото на социалната психология, която е била обявявана като лъженаука, като изследванията се насочват към отрицателните прояви на спекула и злоупотреби, кражби и мошеничества, престъпност, особено от страна на малолетните. През 1981 г. по случай 60-годишнината на Дружеството се е състояла конференция с 20 доклада главно върху проблеми на детската психология.

Без да имаме възможност в рамките на тези бележки да представим цялостната картина на психологията в страните на Третия свят, от изложеното се вижда твърде голямото разнообразие на степента на развитие и на схващанията за ролята на психологията в тези страни, както и за влиянието на западните направления в това развитие. Докато в някои от тях, сравнително скоро добили самостоятелност като държави, психологията се намира в начални стадии, в други, които имат по-продължителен живот на самостоятелност, се наблюдава значително по-високо развитие. По-особено място в това отношение заемат двете най-големи държави (Индия и Китай), които имат отдавнашни научни традиции и по-големи възможности в ново

време. Характерно е това, че наред с преобладаващата тенденция да се приемат западните концепции и методи, което е характерно за повечето страни, има и подчертано критично отношение към тях и стремеж към изграждане на собствени психологически концепции.

Между често изразяваното резервирано отношение може да се отбележи особено острото му проявление от страна на иранския психолог Амир Мериар, който основателно подчертава, че западната психология не е в състояние да допринесе съществено за решаването на големите проблеми за бедността, неграмотността, лошото здравно състояние, технологическата изостаналост, социалната несправедливост и политическата нестабилност в

развиващите се страни. Както справедливо подчертава той, това са сложни проблеми, които изискват политико-икономически мерки и психолозите могат да съдействуват за осъзнаването на реалните причини за бедността и изостаналостта, като им напомнят за необходимостта от политическа борба. А западните психологи могат да помогнат, като изтъкнат пред своите народи проблемите на Третия свят, причините за тяхното появяване и начините за решаването им.

Засиленият интерес към социалните науки, включително и към психологията в развиващите се страни, е едно от симптоматичните явления за тяхното ново съзнание като нации и за стремежа към решаване на големите проблеми, които стоят пред тях.

Г. ПИРЬОВ

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЯТ ПРОГРЕС И ПСИХОЛОГИЯТА

На 29 и 30 октомври 1985 година в гр. Казанлък се проведе научно-практическа конференция на тема: „Научно-техническият прогрес и психологията“. Нейни организатори бяха Централната лаборатория по психология при БАН и Общинският народен съвет на град Казанлък. Присъствуваха 120 психологи от цялата страна, работещи в различни области на социалната практика, а също студенти от специалност психология на СУ „Климент Охридски“.

Гости на конференцията бяха проф. Г. Пирьов, доц. Ц. Цанков от отдел „Идеологическа политика“ на ЦК на БКП, Кръстев — партиен секретар на ОКП в гр. Казанлък, проф. З. Стайков от Института по социология при БАН, проф. Д. Йорданов, ръководител на катедра в СУ „Климент Охридски“ и др.

Конференцията беше открита с уводно слово от чл.-кор. Г. Пирьов.

Основен доклад на тема: „Проблеми и задачи на дейността на психолозите в практиката“ изнесе директорът на Централната лаборатория по психология при БАН проф. д-р Г. Йолов. В него бяха отбележани постиженията в основните насоки от работата на психолозите в практиката за периода след решението на Секретариата на ЦК на БКП от юни 1982 г.: отчетено беше направеното за преодоляване професионалната изолация и разпокъсваност на психолозите от практиката, за повишаване на тяхната квалификация и утвърждаването им като професионалисти. Наред с това особено внимание беше обърнато на нерешените проблеми, на задачите, които стоят пред психолозите с особена актуалност в условията на научно-техническата революция и пътищата за тяхното решаване.

Беше подчертана необходимостта именно под диктата на научно-тех-

ническата революция за допълнително осмисляне на структурата на съвременното психологическо позиране и наред с теорията и експеримента и внедряването на резултатите от тях, психологическата наука да се самореализира и чрез така наречените „психологически технологии“. Разгледани бяха и проблеми за по-нататъшното усъвършенстване на организацията и ръководството на практическата дейност на психологите, особено актуални след Февруарския пленум на ЦК на БКП относно въпросите за квалификацията и формите за развитие на кадрите, за единството и взаимодействието на фундаменталните изследвания и приложноВнедрителската дейност.

В пленарното заседание бяха изнесени 5 доклада по актуални проблеми от основните сфери на приложната психология у нас.

Проф. д-р Д. Йорданов се спря на „Проблемите и перспективите в работата на училищните психологи“. Беше отчетен опитът от двугодишния експеримент за работа на психологи в столични училища и набелязани пътищата за по-нататъшното развитие на тази дейност, а също налагашите се с оглед на това качествени промени в подготовката на студентите по психология за тази практическа дейност.

Д-р В. Куцарова спря вниманието на присъстващите върху „Проблеми и перспективи в етапа на НТР в работата по ергономия“, като разгледа опита на социалистическите страни и постигнатото в рамките на координационните програми, които съществуват между тях в тази област.

В доклада си „Научно-техническият прогрес и ролята на психологическата наука в транспорта“ ст. н. сътр. Н. Божков отбелая както постиженията, така и слабостите в дългогодишната дейност на ТМИ, подробно се спря на основните направления и перспективите за психологически и социологични изследвания в транспорта.

Докладът на к.ф.н. А. Ковачев върху „Проблеми и перспективи в работата на психологите, занимаващи се с наказателно-правителна дейност“ представляващ особен интерес, тъй като в него не само бяха разгледани проблемите на тази сравнително нова сфера от дейността на работещите в практиката психологи, но бяха набелязани и насоките за работа на създаващата се пенитенциарна психологическа служба, нейните цели и задачи.

Работата на конференцията по-нататък продължи в три секции. Бяха изслушани общо 21 доклада.

В първата секция под председателството на ст. н. сътр. И. Коцев бяха поставени проблеми на трудовата психология. Изнесени бяха интересни данни от работата на психологите в различни промишлени предприятия на страната: МК „Ф. Енгелс“, СМК „Л. Брежнев“, завод „Хидравлика“ — Казанльк и др. Поставени бяха въпроси на методологията и процедурата на ергономичните изследвания; проблеми на професионалния подбор; докладвани бяха данни от изследвания върху удовлетвореността от труда в черната металургия, зрителната острота в текстилната промишленост, а също и някои нови методи за психологическа интервенция, като методите за релаксация за преодоляване на трудовата умора и изграждане на творчески групи за качеството.

Под ръководството на ст. н. сътр. Н. Божков проведе своята работа втората секция, в която бяха включени информации от дейността на психологите, работещи в сферата на транспорта — психографски анализ на професиите; особености на вземане на решение при водачи на превозни средства; типови характеристики на водачите с повишен риск. Бяха разгледани и някои по-общи психологически проблеми, свързани с научно-техническата революция, като проблемът за емоционалността в условията на научно-

техническия прогрес, микроструктурен анализ на краткотрайната памет и др.

Работата на третата секция, под ръководството на А. Ковачев, беше посветена на проблемите на пенитенциарната и медицинската психология. Разгледани бяха някои психологически особености на нарушителите на правни норми; аспекти на суицидното поведение сред студенти и характерови особености на депресивно болни с опити за самоубийство; проблеми на психологическата рехабилитация при травматично болни; изследвания на психични състояния в изпитна ситуация, промяна в паметта след психотренинг и др.

„Кръглата маса“, с която приключи работата на конференцията, беше посветена на „Организационно-методиче-

ските проблеми в дейността на психолозите от практиката през периода 1986—1990 г.“ На обсъждане бяха поставени въпроси, свързани с: 1) правилния избор на актуална проблематика за психологически изследвания и интервенции в практиката, 2) за прилагане на нови методи и форми на работа в практическата психология, 3) разширяване на контактите и сътрудничеството между психолозите от различните звена и сфери на дейност.

В заключение бяха отчетени резултатите от конференцията. Беше прието решение за провеждане на научно-практически конференции по психология на всеки две години в гр. Казанлък под патронажа на Общинския комитет на БКП и Общинския народен съвет.

P. ГЕОРГИЕВА

МЕЖДУНАРОДНИ ПРОЯВИ ПРЕЗ 1986 г.

1. Международен конгрес на Европейските психолози за мир в Хелзинки (Финландия) от 8 до 10 август, 1986 г.

Адрес: ECPP — Congress secretariat, P.O. Box 189, SF-00171, Helsinki, Finland.

2. Първа европейска конференция на професионалните психолози, в Университета на гр. Лозана (Швейцария) от 10 до 12 септември 1986 г. Такса за участие 300 швейцарски франка.

Адрес: Benefits of Psychology Conference, Vuillermet 3—5, CH-1005 Lausanne, Switzerland.

3. Пета пражка международна конференция на тема „Психическо развитие и формиране на личността“ в Прага (Чехословакия) от 7 до 12 юли, 1986 г.

Адрес: Institute of Psychology ČSAV, Husova 4, III 00 Prague I, ČSSR.

4. Десети световен конгрес за компютрите в гр. Дъблин (Ирландия) от 1 до 5 септември, 1986 г., Такса за участие 400 ирландски лири.

Адрес: IFIP Congress, 86, 44 Northumberland Rd. DUBLI 4, IRELAND

5. Световен конгрес в Дания на тема „Младежта и възрастните—Предвиждане и мечти“, от 8 до 15 юни, 1986 г. Такса за участие 100 долара.

Адрес: Association for World Education Skylum Brerge, 7752 SINEDSTED, THY, Denmark.

Зашитени дисертации

1. ВЕЛИНОВА, Т. Т., ПЕДАГОГИЧЕСКОТО ОБЩУВАНЕ — УСЛОВИЕ ЗА ЕМОЦИОНАЛНО БЛАГОПОЛУЧИЕ НА 5—6-ГОДИШНИТЕ ДЕЦА В ЗАНЯТИЕТО. С., 1984.

В дисертационния труд се изследва влиянието на различните типове стил на педагогическо общуване (положителен, отрицателен и комбиниран) в занятието върху социалната позиция, емоционалното състояние и емоционалната удовлетвореност на 5—6-годишните деца. Разработва се структурно-функционален модел на процеса на формиране на емоционално благополучие при педагогическото общуване в занятието, както и система от показатели за диференциална оценка на емоционалното благополучие в прекия учебен час. Въз основа на емпирично изследване се изясняват причините за неблагоприятно емоционално състояние на децата и се определят педагогическите условия и средства за целесъобразно изменение на позицията на детето в колектива и на неговата емоционална удовлетвореност.

2. ДИЛОВА, М. Л., АЗ-ОБРАЗЪТ И ИЗБОРЪТ НА ПРОФЕСИЯ. С., 1984.

Авторът систематизира резултатите от проведени изследвания на Аз-образа и прави опит да очертае по-цялостна представа относно неговата същност, строеж, генеза и регулативни функции. На базата на разработения теоретичен модел експериментално се изучава ролята на Аз-образа за избора на професия от личността. Изследва се влиянието на факторите обща себеоценка, характер на експерименталните методи и наличие на компромис между субективните желания и обективните възможности на личността върху сходството «Аз-образ — избрана професия». Правят се изводи за структурата

и функциите на «Аз-образа» в подбудителната регулация на човешкото поведение.

3. КАРАДЖОВА, К. К., СТРУКТУРА НА ПОНЯТИЯТА В СЕМАНТИЧНАТА ПАМЕТ НА НОРМАЛНИ ДЕЦА И ДЕЦА С УМСТВЕНА НЕДОСТАТЪЧНОСТ. С., 1984.

В дисертационния труд се разкриват понятийните структури в семантичната памет на деца с нормално психично развитие и на деца с умствена недостатъчност. Чрез три метода — класификация по смислово сходство, свободни словесни асоциации и свободно активно възпроизвеждане — се изследват: йерархичната структура на често срещани в ежедневието понятия; аналитико-синтетичната дейност при нормални деца и деца с умствена недостатъчност; способността им за запаметяване и възпроизвеждане на думи чрез опора на структурната организация на съответните понятия в семантичната памет. Въз основа на получените експериментални резултати се правят изводи за спецификата на процесите на формиране на понятия при нормални деца и при деца с умствена недостатъчност.

4. ЛАЗАРОВА, П. Г., ИЗУЧАВАНЕ ОСОБЕНОСТИТЕ НА САМОРЕГУЛАЦИЯТА НА УЧЕБНО-ТРУДОВАТА ДЕЙНОСТ У УЧЕНИЦИТЕ. С., 1984.

Дисертантът изяснява взаимовръзките между компонентите на личностната саморегулация на учебно-трудовата дейност при учениците на базата на обстоен анализ на отделните нива на психична регулация у человека: личностно, собственно-психологическо и психофизиологично. Разработва се система от показатели за изследване саморегулацията на учениците. Екс-

щериментално се верифицира хипотезата за ролята на адекватната самооценка на личността като съществена предпоставка за оптимално осъществяване на личностната саморегулация в учебно-трудовата дейност.

5. ПЕШЕВА, К. Т., ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ИНДИВИДУАЛНАТА РАБОТА НА КОМУНИСТИ С БЕЗПАРТИЙНИ. С., 1984.

В дисертацията се разработва модел на основните психични явления, проявяващи се в процеса на индивидуалната работа на комунисти с безпартийни. Изучава се действието на психичните явления, възникващи при индивидуалната работа на комунисти с безпартийни, върху ефективността на нейното възпитателно и мобилизиращо въздействие. Формулират се някои психологически и педагогически изисквания към индивидуалната работа на комунистите с безпартийните, които могат да намерят приложение в социалната практика.

6. СТОИЛОВА, М. К., СВОБОДАТА НА ЧОВЕШКАТА ДЕЙНОСТ И ПОВЕДЕНИЕ (СОЦИАЛНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ). С., 1984.

В дисертационния труд в теоретичен план се разкрива нравственото съдържание на индивидуалния живот и връзката му с други категории на човешкото съзнание и се очертават общите елементи на типа мислене и типа поведение на човека при различни ситуации. Анализират се процесите на диференциация във формите на нрав-

ственото съзнание и самосъзнание, между тяхното предметно съдържание и емоционалния им заряд, както и условията на сложното опосредствуване на човешката дейност, при които афектогенността на различните стимули е способна да се променя. Подробно се изяснява отношението между процесите на реализация и самореализация, които имат пряка връзка с проблема за цялостния, свободен и хармоничен човек.

7. ТОМОВА, И. ИВ., НРАВСТВЕНОТО РАЗВИТИЕ НА ЛИЧНОСТТА В ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО НАПРАВЛЕНИЕ В СЪВРЕМЕНАТА БУРЖОАЗНА ЕТИКА. С., 1984.

Авторът представя критичен анализ на възгледите на главните представители на когнитивното направление в съвременната буржоазна психология на морала — Жан Пиаже и Лоурънс Колберг. Изясняват се скъвашанията на Ж. Пиаже за нравственото развитие и за нравствената социализация на детето. На базата на конкретно емпирично изследване се подлага на критика учението на швейцарския психолог за детския егоцентризъм, като дисертантката експериментално потвърждава хипотезата, че приемането на чужди роли в игрови план създава условия за координация на гледните точки и води до освобождаване на детето от егоцентричната му позиция. В дисертацията се анализират обстойното теорията на Л. Колберг за моралното узряване на личността и основаващата се на тази теория програма за нравствено обучение на децата в училище.

ЗЛАТКА РУСИНОВА

**УКАЗАТЕЛ НА МАТЕРИАЛИТЕ, ПОБЛИКУВАНИ
В СП. „ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ“ (т. 6, № 1—6, 1985 г.)**

Абулханова-Славская К. А. Типология на личностната активност	5	Герасимов А. И., Абрамов А. В., Подгорни С. А., Радионов В. А. Относно възможността за регистриране на паметта	2
Агеев В. В., Рубцов В. В. Изprobването като механизъм за изграждане на съвместни действия	4	Григорова В. В. Ролята на установката в процеса на възприятие на обективни отношения	2
Аладжалова Н. А., Квасовец С. В. Спонтани промени в емоционалните състояния при монотонния и декасекундния ритъм в потенциалите на главния мозък	2	Губачов Ю. А., Симаненков В. И., Аначиев В. А. Особности на състоянието тревожност при болни с ишемическа болест на сърдцето и язвена болест	5
Александров И. О., Максимова Н. Е. Функционално значение на колебанията Р ₃₀₀	3	Гостев А. А. „Образност“ и познание.	4
Александрова В.Ю., Суслова Е. А., Александров А. А. Психологически аспекти на профилактиката на сърдечно-съдовите заболявания	1	Душков Б. А. Актуални проблеми на социалната психология на труда	2
Амбрумова А. Г. Анализ на състоянието на психологическа криза и тяхната динамика	6	Емелиянов В. С. Към програмата „Фундаментални науки — в медицината“	2
Барабанщиков А. В., Феденко Н. Ф. Военнаата психология през годините на Великата отечественна война	3	Забродин Ю. М., Николаев С.А., Хомяков В. П. Моделиране на операторската дейност в системата „човек — ЕИМ“	1
Басин Ф. В. Относно статията на В. В. Налимов и Ж. А. Дрогалина „Вероятностен модел на безъзначителното“	1	Забродин Ю. М., Николаев С. А., Козин Н. С. Вземане под внимание на човешките фактори при създаване на автоматизирани системи на базата на изчислителни комплекси	6
Белополски В. И. Селективно внимание и окуломоторна регулация	3	Забродина Т. А. Изменения в различността на стимулите под влияние на словесни задачи	5
Бодров В. А. Проблемът за професионалния психологически подбор	2	Завалова Н. Д., Лапа В. В., Лемещенко Н. А. Към въпроса за съгласуване на информационния модел със съдържанието на психическия образ	2
Бодуров М. В. Съотношението между нестационарните свойства на ЕЕГ и временните характеристики на поведението на человека	6	Загоруйко Н. Г. Автоматично разпознаване на слухови образи	1
Болшакова В. В., В. Ф. Одоевски по въпросите на психологията на възприятието и обучението на децата (по случай 180 години от раждането му)	2	Зазикин В. Г., Иличев И. М., Мелеков Н. И., Чучалин Л. К. Инженерно-психологически методи за повишаване ефективността на управлението на селскостопански трактор	6
Бубнова С. С., Зазикин В. Г. Атестация на работното място — инженерно-психологически изисквания	3	Зейгарник Б. В. Методологически тенденции в патопсихологическите изследвания	2
Будилова Е. А. Начало на експерименталната психология	4	Иванников В. А. Към същността на волевото поведение	3
Величковски Б. М. Зрителни автоматизми	5	30 години Институт по експериментална психология при АН ЧССР	5
Владимиров А. Д., Кузмина Т. В. Окуломоторни реакции при нарушения на зрителното възприятие у болни с поражение на медиалните дялове на главния мозък	1	Кабанов М. М. Някои принципни въпроси на организацията на медико-психологичната служба	3
Галактионов А. И., Янушкин В. Н. Анализ и оценка на дейността по кривите на обучението	4	Кабанов М. М., Гиляшева И. Н. Стеснявайки възможностите на медицинската психология	2
Галунов В. И., Королева И. В., Шургая Г. Г. Двата възможни механизми на възприятието на речта	5	Киряк В. А., Коршунова Ю. А., Михлин В. М. По повод на една статия	4
Гелфанд И. М., Розенфельд Г. И., Шифрин М. А. „Диагностическите игри“ в задачите на медицинската диагностика и прогнозиране	5	Китаев-Смил Л. А., Задорожник И. Е. „Път към здравето“, психологически аспекти	3
	5	Китов А. И. Актуални проблеми на политическата психология	6

Ковальов А. Г., Беседина В. А. Психологически въпроси на изследването на свободното време	2
Ковальов В. И., Сирникова Н. А. Мотиви за труд и адаптация при работници	4
Ковач Д. Как да свържем по-ефективно психологията с живота	2
Кодим М. Методологични подходи при изследване формирането на социалистическо съзнание	1
Колцов А. В. Към стогодишнината от основаването на лабораторията по експериментална психология на В. М. Бехтерев в Казан	1
Конончук Н. В. Формиране на стила на решение на жизнените трудности в условията на неправилно възпитание	1
Коршунов Ю. Г., Яковлева Н. В. Реализация на методики за комплексно психологично изследване на апаратура „Центрър — МТ“	1
Косов Б. Б. Актуални проблеми и перспективи на развитие на психодиагностиката	
Кроник А. А. Методика за експериментално изследване на взаимното разбиране в диадата	1
Крупник Е. П. Психологични особености на възприятието на образ	1
Кудрявцев И. Я. Психолого-психиатрична експертиза — проблеми и перспективи	1
Лапин Н. И., Сазонов Б. В. Човешкият фактор при нововъведениета	1
Левкович В. П., Зускова О. Е. Социално-психологически подход към изучаването на съпружеските конфликти	1
Липгарт Н. К., Иванов В. В., Пашнев Б. К. Изследване на т. н. „екстрасензорно“ възприятие	1
Лихачов Б. Т. Методологични проблеми на взаимовръзката на психологията с педагогиката	1
Ложкин Г. В., Спасенников В. В. Апарати и устройства за изучаване психологическите характеристики на человека	4
Ломов Б. Ф. Научно-техническият прогрес и средствата за умствено развитие на человека	5
Луковников Н. Н. Нарастване на диференциацията като закономерност на развитието на психичните процеси	1
Милман В. Е. Работна мотивация и удовлетворение от труда	1
Наживин Ю. С., Душацкий Л. Е. Способността за саморегулация и професионалната пригодност	1
Никитин М. П. Към въпроса за образуването на зрителните възприятия	1
Никифоров Г. С. Теоретични въпроси на самоконтрола	3
Новиков В. В. Към въпроса за икономическия ефект на психологическите из-	5
следвания	2
Носкова О. Г. Психологически знания за труда и трудещия се в Русия в края на 19 — началото на 20 век	4
Носуленко В. Н. Психофизика на сложния сигнал — проблеми и перспективи	2
Орехов А. Н., Илясов И. И. Опит за построяване на математизирана теория на психическите процеси	1
Осипова Г. Ф. Психологични проблеми на внедряването на бригадни форми на организация на труда в промишлеността	
Павловски О. А., Ночевник М. Н. Въпроси на социалната психология в идеиното наследство на А. В. Луначарски (Към 110-годишнината от раждането му)	1
Поповян С. С. Експериментът в приложната социална психология: актуални проблеми на статистическия анализ на данните	6
Пасинкова А. В., Малцева И. В., Москаленко И. В. За честотния състав на доминиращия ритъм в ЕЕГ у человека	4
Печорникова Т. П., Гулдан В. В. Актуални въпроси на комплексната психолого-психиатрична експертиза	1
Придворов В. С. Изследване на целенасочените движения на человека в безопорно състояние	5
Психологическата наука и формирането на личността („кръгла маса“ на седем списания)	4
Пожар Л. Влиянието на продължителна сензорна депривация върху узнаването на вербален материал	2
Пономаренко В. А., Ворона А. А., Альшин, С. В. Развитие на теоретически концепции за пространствената ориентация на человека в особени условия на жизнено обезпечаване	5
Попов А. К. Работоспособността на человека	1
Потъмкина О. Ф., Рубахин В. Ф. Проблеми на психологическото осигуряване на осъществяването на продоволствената програма	1
Рамишвили Д. И. Опитите и тяхната интерпретация	2
Ротенберг В. С. Хипноз и образно мислене	2
Рубахин В. Ф., Кухтина И. Г. За влиянието на способите за познаване на функционалното състояние на человека-оператор	1
Русалов В. М., Николаенко М. Г. Целенасочена регулация на равнището на пространствено-временната съгласуваност на ЕЕГ-процесите с използване на биологическа обратна връзка	1
Русалов В. М., Николаенко М. Г. Относно зависимостта на сензомоторната саморегулация от характера на пусковия	

стимул	5	Шкловски В. М., Крол Л. М., Михайлова Е. Л. Групова психотерапия: въпроси на теорията и практиката	3
Руткевич А. М. Екзистенциалният психоанализ в Англия	6	Шорохова Е. В. Психологията на мира и предотвратяването на ядрена война	2
Рибалко Е. Ф., Лукомска С. А., Святогор И. Я. Връзката между показателите на вниманието и електрофизиологичните характеристики на мозъка	6	НАУЧЕН ЖИВОТ, КРИТИКА, БИБЛИОГРАФИЯ	
Рибалченко М. В. Формиране на стратегии и стабилизация на показателите за дейността в процеса на обучение	3	Байрамов А. С. Практическата насоченост на психологическите изследвания в Азърбайджанската ССР	5
Рижков А. В. Ролята на взаимомомента в организацията на вътрешното съревнование в бригадата	2	Бардин К. В. Психологически институт в братска страна	1
Рябов В. Б. Метод за конструиране на автоматизирани тестове	5	Батаева М. Н. Документални и научно-популярни кинофилми по проблеми на психологията	2
Самойленко Е. С. Основни направления на експерименталното изследване на речта в ситуация на общуване	4	Бебре Р. Я. Съвещание по психохигиена на творческия труд	2
Сапожников А. И. Възпитание на творческа целеустременост в учебния процес	2	Блинов Б. В., Денисов В. А. Проблеми на професионалния подбор на оператори	2
Сафонов Б. А. Опыт от работата в социално-психологическите службы	2	Бобровска Ю. В. Резултати на VII всесъюзен конкурс на младите учени и специалисти по обществените науки	5
Северина А. Ф. Психологическа помощ на семейството	2	Боковиков А. К., Крилова Н. В., Курашвили В. А. Проблеми на космическата и авиационна психология на XIV Гагарински четения	6
Семёнов В. Е. Изследване на процесите на възприятие на произведения на литература и изкуството: социално-психологически аспекти	3	Васерман В. И., Мишина Т. М., Баращ Б. А. На пленума на комисията „Медицинска психология“	1
Середа Г. Ч. Какво е памет?	6	Вередин Г. А. Обсъждат се въпроси на брака и семейството	2
Соколов Е. Н., Измайллов Ч. А., Шмелев А. Г., Ливицкий Г. Я., Третяков Н. Н. Компютъризирана система за провеждане на научни изследвания, психодиагностика и обучение	5	Волков И. П. Тенденции към диференциация и интеграция на психологическото знание	4
Столяренко А. М. Психология и практика	5	Гуревич Г. М. Актуални въпроси на изучаването на индивидуалните различия	3
Суворов В. В., Матова М. А. Асиметрия на формирането на перцептивни и фантомни образи в бинокуляреното зрение	3	Денисов В. А. Практикуми по инженерна психология и психология на труда	1
Тищенко В. И. Научно-техническата революция и „образът на човека“	4	Дружинин В. И. III всесъюзна школа-семинар на младите психологи	5
Файзулаев А. А. Приемане на мотива от личността	4	Журавлев А. Л., Захаров В. П., Семенов В. Е. Актуални проблеми на приложната социология и социална психология	3
Харитонов А. Н. Относно изданието на анотиран указател на публикациите по психология в социалистическите страни	5	Зотова О. И., Самарова О. В. Начин на живот и жизнен път на личността	5
Харченко В. К. Някои резултати на анализа на вида на възпроизвеждане на информацията за пространственото положение на самолета от бордовите индикатори на вертикалната обстановка	4	Касиолис Ю. С. Социално-психологичен подход към нравственото възпитание на личността	3
Чугунова Е. С. Социално-психологически особености на професионалната дейност и проблемът за творческата активност	4	Ковалев С. В. Психологически методи на работа с кадрите	6
Шадриков В. Д. За структурата на познавателните способности	3	Корнило Ю. К., Мехтиханова Н. Н., Панкратов А. В. Мислене и обобщение в производствената дейност	3
Шакуров Р. Х. Функционално-дейностен подход към изследването на ръководството на трудовия колектив	6	Кузмин Е. С., Суходолски Г. В. Обобщаващ труд по методологическите и теоретически проблеми на психологията	1
Швирков В. Б. Психофизиологично изследване на структурата на субективното отражение	6	Куликов Л. В., Рябинкина Л. И. В Ленинградското отделение на Дружеството на психологите	5
	3	Леонова А. Б. Психология на стреса: проблеми и пътища на решение	3

Лепендин О. К., Мазур Е. С. Конференция на младите учени психолози и психиатри		
Логин В. Т. Психологическата война и буржоазната пропаганда	5	1
Матеев В. Ф., Грайсман А. Л. Психодиагностика и психокорекция, мястото им в медико-психологическата служба	2	
Назаретян А. П. Експериментална семантика — ново перспективно направление в съветската психология	2	
Обозов Н. Н. Партийната работа: психолого-педагогически аспекти	2	
Понамарьов Я. А., Алексеев Н. Г., Семёнов И. Н., Степанов С. Ю. Съвременни въпроси на изучаването на творчеството	5	1
Попова Г. И. Конференция по проблемите на здравето	5	
Раушенбах Б. В. Кратък психологически речник	3	4
Рейнвадл Н. И. Теория на диференциалните емоции	6	1
Съвещание на ръководителите на психологическите учреждения в социалистическите страни	6	
Съдържание на списанията по психология в страните на социализма за 1983—1984 г.	2	6
	1, 5	
Сочивко Д. В., Щербаков Н.Ю., Юшкова Л. Б. В предверието на проблема за индивидуалността	5	
Чеснокова И. И. В Централната лаборатория по психология на Българската академия на науките	2	
НАШИ ЮБИЛИЯРИ	2	
Барабанчиков В. А. на 60 години	2	2
Б. В. Зайгернак на 85 години	2	6
В. С. Шустиков	5	6
М. Г. Ярошевски на 70 години	5	1
ПАМЕТНИ ДАТИ	2	
Сто години от раждането на академик И. С. Бериташвили	3	4
В памет на Евгени Иванович Бойко	6	1
Виден съветски психолог (По случай 80-годишнината на А. В. Ярмоленко)	2	6
* * *	6	
Емелянов Михаил Димитриевич	6	2
Муканов Маджит Муканович	6	4
Платонов Константин Константинович	6	1
Рубахин Владимир Федорович	6	

ЗА СВЕДЕНИЕ НА АВТОРИТЕ

Материалите, които се изпращат за публикуване в списанието, трябва да бъдат съобразени със следните изисквания:

- да не са публикувани в други печатни издания;
- да са оригинални и с практическа значимост;
- научните публикации да са одобрени от научните ръководители на съответните институти;
- материалите да са изложени кратко, в обем не повече от 240 машинописни реда (8 страници по 30 реда). В посочения обем се включват и таблиците, фигурите и литературата. Ръкописите се изпращат в два екземпляра. **НЕ СЕ РАЗГЛЕЖДАТ ИЗОБИЩО МАТЕРИАЛИ В ПО-ГОЛЯМ ОБЕМ;**
- списъкът на литературата трябва да съдържа само имената на авторите, които се цитират в статията;
- да бъде приложена кратка анотация (не повече от 10 машинописни реда), в която да се разкриват същността и приносът на публикацията;
- фигурите да са начертани на пълтна бяла хартия с пълтни линии с черен туш в мащаб 1:1. Надписите към фигурите да бъдат на отделен лист. На гърба на същите да се пишат с молив номерът и заглавието на статията и името на автора;
- заглавията на таблиците да бъдат кратки и да се изписват пълно-всички наименования на графите;
- да се посочват трите пълни имена на автора, месторабота и адрес.

Публикуваните материали се хоноруват. Непубликуваните не се връщат на автора.

Материалите, които не отговарят на посочените условия, не се разглеждат от редакционната колегия.

СОДЕРЖАНИЕ

Ф. ГЕНОВ — Революционные изменения
и в психике

2

Общая и социальная психология

А. ВЕЛИЧКОВ — Влияние локуса кон-
тrolля на причинные схемы анализа ус-
пешного и неуспешного результата 6
АТ. ШИШКОВ — Отклонения в поведе-
нии и депрессия 12

Педагогическая и возрастная психология

Т. ТАТЬЯЗОВ, Р. ДРАГОШИНОВА —
Взаимовлияние видов изобразитель-
ной деятельности в раннем детском воз-
расте 20
Т. ДЕЛЧЕВА — Относительно образного
мышления у студентов 25
М. НИКОЛОВ — Некоторые аспекты
психического развития детей дошколь-
ного возраста в детском заведении с
двумя режимами 30
Г. ГЕРЧЕВА — Воображение и обучение
иностранныму языку 36

Психолог в школе

Д. ЙОРДАНОВ — Проблемы и перспек-
тивы работы школьных психологов 39

На помощь практике

В. ИВАНОВ — Некоторые психические
особенности глухонемых 43

Рецензии

ТР. ТРИФОНОВ — Социальная психо-
логия туризма с точки зрения эконо-
миста 47

Научная жизнь

Г. ПИРЬЕВ — О психологии в разви-
вающихся странах 49
Р. ГЕОРГИЕВА — Научно-технический
прогресс и психология 54
ЗЛ. РУСИНОВА — Защищенные диссер-
тации 57
*** — Указатель материалов публикован-
ных в „Психологический журнал“ за
1985 г. 59

CONTENTS

PH. GENOV — Revolutionary changes in
the psychics, too 2

General and social psychology

A. VELICHKOV — The effect of locus of
control upon the causal design of the suc-
cess-failure analysis 6
A. SHISHKOV — Behavioural deviance and
depression 12

Educational and age psychology

T. TATYOZOV, R. DRAGOSHINOVA
Interaction between the kinds of pictorial
activities in early childhood 20
T. DELCHEVA — On the figurative thi-
nking in students 25
M. NIKOLOV — Some aspects of the psy-
chic development of pre-school children
in kindergarten with two regimes 30
G. GERCHEVA — Imagination in teaching
foreign language 36

The psychologist in the school

D. YORDANOV — Problems and prospects
in the work of school psychologists 39

Aid to practice

V. IVANOV — Some psychic particularities
of deaf-mutes 43

Reviews

T. TRIFONOV — Social psychology of
tourism from the point of view of the
economist 47

Science life

G. PIRYOV — On the psychology in the
developing countries 49
R. GHEORGHIEVA — Technological pro-
gress and psychology 54
ZL. ROUSSINOVA — Dissertations 57
*** — Index of the publications in the jour-
nal «Psihologiceskij zhurnal» 1985 59